

ДОСЛІДЖЕННЯ КРИЗИ І ВІЙНИ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

ВІД РЕДАКТОРА

В номері публікуються статті, присвячені методологічним і організаційним проблемам соціологічних досліджень періоду кризи і війни. Українське соціологічне співтовариство зіткнулося з тим, що традиційна методологія в цих умовах працює незадовільно.

Більшість статей номера підготовлені в межах дослідницького проекту «Масова свідомість в зоні воєнного конфлікту на Донбасі», який підтримується Міністерством освіти і науки України (Державний реєстраційний номер 0116U004150).

В межах реалізації цього проекту було проведено Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Методологічні питання дослідження масової свідомості в кризові періоди суспільного розвитку» (Старобільськ, 25 березня 2016 р.). Для участі в цьому заході були запрошені провідні вітчизняні вчені, які займаються методологічними питаннями соціологічних досліджень в критичні періоди суспільного розвитку. Статті проф. Олени Злобіної, доц. Людмили Скокової, доц. Олени Князевої написані на основі доповідей на конференції.

Увага нашого наукового колективу була зорієнтована на виявлення причин методологічних збоїв, з якими стикаються соціологи в нинішній ситуації. Увага звертається на співвідношення соціологічної теорії і соціологічної методології. З'ясовано, що перетворення соціології на інститут сучасної демократії призвело до того, що більшість спеціалістів, які працюють в предметному полі соціології, переорієнтувалися на сервісні (прикладні) дослідження. Подібні дослідження, які найчастіше здійснюються з використанням опитувальних методів, дають знання, яке вплетене в поточний політичний процес. Інші практично-орієнтовані дослідження ввійшли в практику маркетингу і теж інтегровані з поточною практичною діяльністю. Соціологи почали продукувати величезну кількість інформації, яка застаріває зі швидкістю газетних статей.

Такий стан ремесла соціологів у всьому світі мав своїм наслідком втрату зв'язку між загальною теорією суспільства і тим, що отримало назву соціологічних досліджень. Останні дозволили накопичити неоглядну кількість інформації про суспільне життя, але вона не впливала і не впливає на стан наукової дослідженості суспільства.

Практика масових соціологічних досліджень своєю теоретичною базою має статистику. Остання ж спирається на математичне обґрунтування. Для інтерпретації швидкоплинної і мінливої інформації застосовуються теорії середнього рівня, неспинне збільшення яких

свідчить про екстенсивний розвиток нашої науки і втрату нею своєї предметної визначеності.

Для виходу зі змальованої ситуації пропонується новий теоретичний синтез, головними компонентами якого мусять стати світ-системний аналіз, екологічна соціологія і теорія Другого модерну.

Соціологи стикаються в дослідженнях з некласичними об'єктами. Одними з них є меми. В номері публікується декілька статей, які розглядають цю реальність. Одним з дослідників (Юрій Полулях) пропонується нова теорія мемів, мемграм і мемплексів.

Респонденти в незвичних і небезпечних обставинах не йдуть на контакт з соціологом, або дають нещирі відповіді. Це актуалізує теорію, яка вже більше 10 років тому була розроблена проф. Аллою Лобановою. Авторка дає її сучасну інтерпретацію в статті, що публікується.

Соціолог стикається зі складнощами під час польового етапу дослідження. Про все це в наших статтях.

І. Ф. Кононов

УДК 316:005

І. Ф. Кононов

СОЦІОЛОГІЯ В УМОВАХ КРИЗИ І ВІЙНИ: ПРОБЛЕМА МЕТОДОЛОГІЧНОЇ СПРОМОЖНОСТІ

Виклик кризи і війни

Глибока суспільно-політична криза, в яку Україна почала занурюватися з кінця осені 2013 р., а потім і війна в Донбасі, зробили надзвичайно актуальними питання про адекватність дослідницьких стратегій вітчизняних соціологів.

Почнемо аб ово. Соціологи працювали на Майдані майже з перших днів. Досліджуючи його склад, вони констатували переважання молодих людей з вищою освітою, людей, що належать до середніх верств і безпартійних. Так, 7-8 грудня фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та Київським міжнародним інститутом соціології було проведене дослідження соціального складу і настроїв учасників Євромайдану. Згідно з його результатами, середній вік учасників мітингів становив 36 років. Тут переважали люди з вищою освітою (64%). Ще 22% учасників мали середню спеціальну освіту, а незакінчену вищу – 13%. Соціологи зафіксували, що за родом занять серед майданівців переважали (40%) спеціалісти з вищою освітою, 12% становили студенти, 9% – підприємці, ще 9% – пенсіонери, 8% – керівники різних рівнів, 7% – робітники. Варто звернути увагу і на те, що

92% опитаних протестувальників відповіли, що не належать до жодної партії, громадської організації чи руху [1]

Це штовхало до досить оптимістичних узагальнень. Скажімо, Олена Злобіна писала про Майдан: «Народжений у процесі вияву масових переживань під впливом емоційного чинника, він поступово з суб'єкта соціального настрою перетворюється на суб'єкт соціальної дії. І хоча емоціональна складова дії є значно мінливішою порівняно із складовою раціональною, не можна недооцінювати силу емоційної напруженості, яка в будь-який момент може спричинити вибух активності, що стає короткотривалим, але, можливо, доленосним чинником суспільних трансформацій» [2, с. 326].

Зроблений висновок цілком логічний, адже спирається на дані, отримані визнаними в соціологічному співтоваристві методами. Він відповідає визнаним методологічним орієнтирам як-то теорія демократичного транзиту. Правда реальні наслідки Майдану виявилися зовсім іншими. Соціологи не помітили зсуву в правий бік політичного спектру в політикумі країни, не врахували, що серед учасників протестів були організовані заздалегідь групи, які і визначали в кінцевому підсумку динаміку протестів. Взагалі поза фокусом уваги соціологів залишилося таке явище нашого політичного життя як політичне найманство, яке давно вже дає засоби до життя значним групам людей. При цьому формальна партійна приналежність для них не обов'язкова. Поза увагою залишилася і боротьба клієнтельних груп (які у нас звично називають олігархічними), яка з самого початку була спрямована в неправове річище. Соціологів навіть не здивувало, що попри лозунги євроінтеграції, на Майдані були відсутні заклики до соціальної справедливості, не висувалися програми переустрою країни на засадах гуманізму. Реальним гаслом всього процесу стала влада у чистому вигляді.

Майдан був породжений внутрішньоелітним розколом і відсутністю в політикумі України механізмів узгодження інтересів різних фракцій правлячого класу. Іншим наслідком цього розколу стала війна в Донбасі. Зрозуміло, що у війну безлади регіонального масштабу перетворилися лише за допомогою Росії, але остання не наважилася б на акт агресії, якби для цього не було внутрішніх передумов.

Соціологи в зоні воєнного конфлікту в Донбасі теж працювали з початку його розгортання. Але цікавою є спрямованість їх уваги, яка зміщується на проблему регіональної ідентичності. Деякі дослідницькі організації настійливо доводять, що Донбас, як і Крим, ментально відмінні від України. Тим самим біди регіону розглядаються в якості вини його мешканців. Виникають очікування, що війна донбаську ідентичність зламає, а мешканці регіону з'єднаються в єдиному ідентифікаційному пориві з рештою країни. Такі очікування відбивалися на чистоті методу. Інакше я не можу пояснити, чому в березні – квітні

2015 р. вже згаданий фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» для дослідження на Луганщині обрав міста Сіверодонецьк і Старобільськ. Тоді було опитано 995 респондентів (496 – в Сіверодонецьку, 499 – в Старобільську). Розподіл відповідей на деякі питання анкети демонстрував величезну відмінність між містами. Так, на запитання «Які заходи, які рішення слід вжити, щоб на Донбасі запанував мир?» один з варіантів відповідей був такий «Надання Луганській і Донецькій областям особливого статусу в межах України». В Сіверодонецьку його обрали 19,2%, а в Старобільську – 31,4%. Були отримані і інші відмінності у відповідях на це запитання. Так, варіант «Припинення фінансування територій, зайнятих «ДНР» і «ЛНР» (виплати пенсій, заробітних плат та ін.)» в Сіверодонецьку обрали 8,5% респондентів, а в Старобільську – 33,7% [3].

Спираючись на ці та інші відмінності в розподілі відповідей респондентів двох міст науковий керівник фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» Ірина Бекешкіна зробила висновок: «Опитування показало, що єдиного Донбасу немає. Різні міста демонструють різні думки громадян. Але є певні спільні позиції з шеругу ключових питань» [4]. Таке узагальнення, зроблене на підставі опитування в двох містах не може не дивувати. Виявлену проблему варто було б піддати внутрішньому аналізу у самому фонді. Треба було перевірити усі етапи дослідження – від формування вибіркової сукупності і кількості відмов респондентів до роботи інтерв'юєрів в полі. Справа в тому, що в Сіверодонецьку утримались від відповіді на вказане запитання 70,4% респондентів, а Старобільську – 35,7%. Але навіть, якщо з технологічного боку в дослідженні все було гаразд, його даних недостатньо для зробленого висновку. По-перше, некоректно порівнювати вибрані міста саме як репрезентанти донбаської спільноти. Старобільськ історично належить до Слобожанщини. З Донбасом його з'єднало лише входження до Луганської області. Банальністю ж є твердження, що область не тотожна регіону. По-друге, ці міста є різними за чисельністю населення. В Старобільську мешканців менше 20 тис., а в Сіверодонецьку – більше 100 тис.

Я вже відмічав, що дослідження українських соціологів в Донбасі методологічно часто орієнтувалися на туманну концепцію ідентичності, яку розуміють як певну атрибутивну властивість спільноти. Ірина Бекешкіна свою прихильність до цієї перспективи демонструє достатньо послідовно. Не так давно вона говорила: «Донбас і Крим завжди відрізнялися від решти України. Якщо подивитися опитування колишніх років, то і тоді було видно відмінність Донбасу від, скажімо, Дніпропетровської, Запорізької областей. Він був за багатьма параметрами ближче до Криму. А коли соціологи приєднували Донбас до сходу, до Дніпропетровської та Запорізької областей, а Крим до півдня – Одеської та Херсонської, ці відмінності в значній мірі затирилися» [5].

Наведені дослідження тут використовуються саме як приклади. Їх кількість можна збільшувати. Мені доводилося порівнювати результати опитувань українських і російських соціологів по різні сторони лінії розмежування, які повинні були з'ясувати громадську думку стосовно бажаного майбутнього Донбасу. В них стабільно отримуються дзеркально обернені результати. На території «ЛНР/ДНР» більшість опитаних мешканців висловлюються або за приєднання до Росії, або за незалежність цих утворень. На вільних територіях Донбасу навіть мешканці міст, які певний час входили до зони контролю «ЛНР/ДНР», бачать майбутнє свого регіону з Україною [6]. Що це? Мімікрія мешканців, які бояться дати неправильну відповідь? Раціональний вибір в певній ситуації («Точка зору визначається місцем перебування»)? Ідеологічна і політична заангажованість соціологів, які свідомо чи підсвідомо тиснуть на респондентів? Невідповідність соціологічного інструментарію? Методологічна нечутливість соціології до нової ситуації? All of the above?

Методологічна ситуація

Варто почати зі з'ясування загальної методологічної ситуації в вітчизняній соціології. Власне, коли я пишу про вітчизняну соціологію, то зовсім не застосовую принцип методологічного націоналізму. Соціологія як наука є інтернаціональним явищем. Маю на увазі стан справ в українському соціологічному співтоваристві.

Українська соціологія після 1991 р. завершила свою інституціоналізацію, віхами чого були створення Інституту соціології НАН України, який виділився з Інституту філософії 1990 р., і започаткування академічного журналу «Соціологія: теорія, методи маркетинг» 1998 р. З 1992 р. Інститут соціології здійснює унікальний моніторинг змін в українському суспільстві.

Разом з тим, з того ж часу в нашій соціології домінує емпірична спрямованість при запозиченні теоретичних напрямків з-за кордону. В цілому це свідчить про екстенсивний шлях її розвитку. Накопичена величезна кількість даних про наше суспільство, але в більшості випадків вони доведені лише до рівня емпіричних узагальнень. Профіль соціології змінюється під впливом інтелектуальної моди, що також найчастіше приходить з Заходу. Він схожий на ландшафт лемівського Солярису, де постійно формуються структури, які через деякий час руйнуються і поступаються місцем таким же недовготерміновим утворенням.

Негласною конвенцією стало визнання саме за сукупністю методів, що використовуються соціологічним співтовариством, статусу маркеру предметного поля соціології. Безумовно, метри нашої науки такої відвертої констатації уникають. Але те, що приховують, проривається в публікаціях молодих дослідників. Наприклад, Ліна Малиш пише: «Навіть поверховий аналіз соціологічних текстів дозволяє

помітити, що найбільш плідним шляхом пошуку демаркаційної лінії, яка б зробила можливим відмежування соціології від не-соціології і не-науки загалом, є опис специфіки її методів, оскільки серед вчених відсутня єдність в розумінні предмету науки, його основоположних рис, які повинні визначити фокус аналізу» [7, с. 65–66].

Правда, тих, хто визнав такий підхід до окреслення предметного поля соціології, очікує удар з боку знавців методологічної ситуації в нашій науці. Геннадій Батигін і Інна Дев'ятко визначили наявну ситуацію як «епістемологічну купу», де «не обтяжуючи себе розмежуванням можливих смислів, диспутанти зазвичай обирають не методологічні позиції, а боки епістемологічної купи» [8].

Варто відзначити, що ніхто і ніколи в соціологічному середовищі не мав наміру спростовувати гегелівську думку про науку як про прикладну логіку. Тим більш дивним видається становище, що склалося.

Геніальний філософ Павло Копнін писав, що науки не створюються за бажанням ентузіастів чи навіть простою появою нової суспільної потреби. «...Науки виникають не шляхом декларацій, а в результаті відкриття фундаментальних закономірностей, на основі яких створюється метод для вивчення великої сукупності явищ, що мають життєво важливе значення» [9, с. 288]. Далі він уточнює: «Наука – не проста сукупність усіх знань про той чи інший об'єкт, а певна система їх, на основі якої виникає метод руху людського пізнання. Немає комплексних наук, а існує комплексне вивчення методами і засобами різних наук якогось складного і важливого об'єкту, в результаті чого досягається його осягнення в усіх різноманітних зв'язках і опосередкуваннях» [9, с. 290].

Фундаментальні закономірності, які стають основою наук, свідчать про системний характер об'єктів їх дослідження. Методи пізнання в тій чи іншій науці повинні відповідати природі системи, що вивчається. Цілком слушно писав Геннадій Батигін, що «припущення про абсурдність світу робить вчення про метод непотрібним» [10, с. 4]. Метод покликаний зробити можливою пізнавальну взаємодію з самою дійсністю і стати способом створення і постійного зростання її абстрактно-понятійної моделі, якою і є теорія.

Спробуємо зрозуміти як пов'язані об'єкт дослідження, метод і теорія в соціології. Для цього звернемося до прецедентних текстів Володимира Ядова і Геннадія Батигіна.

Володимиру Ядову належить один з найкращих в світі підручників з методології і методів соціологічних досліджень, підручник, який став взірцем для тих, хто писав на ці теми після нього. Як сучасна російська література, за крилатим висловом французького критика Ежена Вогюе, вийшла з «Шинелі» Гоголя, так і сучасна українська соціологія багато в чому вийшла з ядовської «Стратегії соціологічного дослідження». Цілком можна погодитися з думкою редакції журналу

«Соціологія: теорія, методи, маркетинг», яка в передмові до публікації фрагментів з листування Володимира Ядова і Дмитра Шаліна написала про першого: «Важко переоцінити його роль в становленні радянської, російської і української соціології» [11, с. 126]. Думаю, подібне могли б сказати і білоруські, і киргизькі, і інші соціологи колишніх республік Радянського Союзу.

Приклад Володимира Ядова цікавий і за іншими параметрами. Його книга, будучи самобутнім твором, відображає світовий стан соціологічної методологічної думки. Вона стала повною мірою одним з фундаментальних текстів парадигмального характеру в нашій соціології, адже по ній вчилися декілька поколінь соціологів. Сам Володимир Олександрович регулярно повертався до тексту книги, оновлюючи його прикладами і свіжими посиланнями. Він був не лише великим вченим, але і активним громадянином, який хотів через соціологію впливати на суспільне життя з метою його гуманізації. Він міг без усякої дипломатії написати: «До Путіна я відчуваю ненависть. Жорстокий і цинічний, жадаючий влади, зневажаючий свій народ, він до того ж виявився людиною, яка прагне до надбагатства і розкоші» [11, с. 132]. Його методологічні підходи давали змогу прогнозувати розвиток ситуації в Росії. 2010 року він написав: «...Тенденції у нас строкаті, але цілком можуть бути представлені трьома векторами: потужний потік великодержавного націоналізму, ріденький струмінь лібералізму і наростаюча течія неофашизму. Перший і третій цілком можуть злитися воєдино. Очевидно, що саме Путін створив і продовжує цементувати структури «національної демократії». Це по суті декларативна демократія на кшталт тої, що була прописана в «найдемократичнішій» сталінській Конституції» [11, с. 127].

Володимир Ядов вважав, що в світі одночасно реалізуються два проекти соціології. Один з них має європейське походження і є предметно-орієнтованим, другий виник і розвивається в США і є проблемно-орієнтованим. Європейський підхід до соціології передбачає вивчення соціальних систем, цілісних суспільних організмів, американський – вивчення масових соціальних процесів, масової поведінки людей. Внаслідок цього склалося дві парадигми: макро-соціологічна і мікро-соціологічна [12].

Сам вчений намагався сформулювати синтетичне розуміння предмету соціології. Не вдаючись до спеціального обґрунтування, він постулював вирішальну роль в саморусі соціального цілого соціальної спільноти. Через це саме вона повинна була відігравати провідну роль у визначенні соціології. Визначення вийшло важким, тавтологічним, суперечливим і малопродуктивним через свою екстенсивність: «...Соціологія – це наука про становлення, розвиток, зміни і перетворення, про функціонування соціальних спільнот і форм їх самоорганізації: соціальних систем, соціальних структур та інститутів.

Це наука про соціальні зміни, що викликаються активністю соціального суб'єкта; наука про соціальні відносини як механізми взаємозв'язку і взаємодії між багатоманітними соціальними спільнотами; наука про закономірності соціальних дій і масової поведінки» [12]. У цьому визначенні були перераховані сегменти предметного поля, якими на той час активно займалися представники соціологічної спільноти. В ньому не визначений об'єднуючий предметне поле закон, а отже на його основі неможливо зрозуміти подальший розвиток соціології.

Симптоматично, що В. Ядов виділяв два типи досліджень, які він називав теоретико-прикладними і власне прикладними. Тобто будь-яке емпіричне соціологічне дослідження мусить служити чомусь іншому, сприяти вирішенню проблеми, яка вже склалася або в теорії, або в суспільній практиці. Для виділення і аналізу будь-якої проблеми необхідний зовнішній поштовх з боку соціального запиту. Тільки це дає можливість виділити об'єкт і предмет дослідження. Вчений писав: «Зазвичай предмет дослідження містить в собі *центральне питання* проблеми, пов'язане з припущенням про можливості знайти в ньому закономірність або центральну тенденцію. Постановка такого питання – джерело висування робочої гіпотези» [12].

Гіпотеза дає можливість працювати з фактами, які отримує соціолог за допомогою різноманітних методів. В. Ядов ясно, майстерно і детально аналізує методологічний арсенал соціології, що і робить його підручник таким корисним. Зібрана первинна соціологічна інформація в кількісному дослідженні існує у вигляді протоколів спостережень (анкети, бланки спостереження, кодувальні картки та ін.). Далі починається аналіз зібраної інформації. В. Ядов вважав саме цей етап дослідження найбільш захоплюючим. Спочатку дані піддаються групуванню і класифікації. «Усі операції наступного аналізу засновуються на вивченні групованих даних» [12].

Вчений розумів, що це лише початковий пункт аналізу кількісних даних. Типологічний аналіз повинен піднятися від ознак-індикаторів до понять, що з ними співвідносяться. Він писав: «...Метод теоретичної типологізації веде до пояснення, що сформульовано в гіпотезах, які впливають з даної теорії, тоді як емпірична типологізація припускає лише опис отриманих даних та їх інтерпретацію, що дозволяє формулювати більш загальні гіпотези, просуває дослідження в бік розробки теорії. В першому випадку «теорія на вході», в другому – «теорія на виході» – як результат аналізу емпіричних даних» [12]. До речі, соціолог звернув увагу на те, що «завдяки розвитку комп'ютерної техніки емпірична типологізація почала лідирувати в соціальних дослідженнях» [12].

Теорія, з якою має справу соціолог в емпіричних дослідженнях, належить до мертонівського середнього рангу. В. Ядов зазначав: «Попередній системний аналіз предмету дослідження – це, по суті,

«моделювання» дослідницької проблеми, тобто таке її розчленування та деталізація, які дозволяють далі сформулювати загальні і більш окремі гіпотези дослідження» [12].

Праця Володимира Ядова на високому рівні презентувала домінуючу в світі лінію розвитку соціології. Її перевагою була і є здатність реагувати стандартними методами на різноманітні проблеми, які виникають в теорії і в суспільній практиці. Правда, реагування передбачає інвестиції. З боку теорії вони в соціології не можуть бути надто потужними. Номенклатура суспільних наук співвідносить кожен з них з певними групами населення, які можуть виступати замовниками виробництва нового знання. Економічні дослідження пов'язані з власниками і менеджерами, теорія держави і права – з раціональною бюрократією, політологія – з політичним класом, тобто названі суспільні науки представляють інтереси різних фракцій правлячих в сучасних суспільствах верств. Виняток становить соціологія, яка своєю соціальною базою має громадськість. Це є причиною, чому економічні науки та науки про політику краще фінансуються, ніж соціологія. Остання до того ж постійно відчуває тиск з боку правлячих верств суспільства, які побоюються її критичного потенціалу. Через це розвиток соціології постійно намагаються повернути виключно в сервісному напрямку.

Є ще одна особливість цієї моделі розвитку. Проблеми в суспільстві надзвичайно різноманітні. От соціологи і змушені концептуалізувати суспільне життя фрагментарно і в надзвичайно широкому діапазоні (від електоральних настроїв до вподобань марок кави, від ціннісних орієнтацій до протизаплідних пігулок). Всі ці концептуалізації створюються *ad hoc*. На відміну від експериментів фізиків, які крок за кроком наближають до вирішення проблем світоустрою, більшість соціологічних досліджень на ситуацію з розумінням суспільства не впливають. У кращому випадку, вони стають передумовою для маніпулятивних технологій політиків чи рекламистів.

В професійних асоціаціях соціологів різних країн часом виникає ідея розмежуватися з поллстерами. Думаю, якби це відбулося і поллстери були вигнані з якоїсь соціологічної асоціації, то в ній би залишилися лише ті, хто навчає майбутніх поллстерів. Може, знайшлося б ще декілька чоловік, які займаються теорією. Тертя між соціологами і спеціалістами комерційних опитувань для партій та інших зацікавлених організацій виникають постійно. Наприклад, під час круглого столу «Незалежна соціологія: міф чи реальність», що відбувся в рамках I конгресу Соціологічної асоціації України (16 жовтня 2009 р.), на зауваження Давида Ротмана, що в Україні багато соціологічних служб працюють на певні партії чи рухи, Євген Головаха прореагував досить емоційно: «Це поллстери! Це комерційні суб'єкти, вони цим займаються. Ми ж ведемо мову про соціологів» [13, с. 117]. Реально, домінування

поллстерів з усіма наслідками, що з цього випливають, обумовлене тим, що соціологія конструюється як строкате зібрання теорій середнього рівня, які об'єднуються в певну спільність сукупністю методів отримання первинної інформації.

Сервісне розуміння соціології знайшло високоінтелектуальне обґрунтування в працях і підручниках Геннадія Батигіна. Він розділив історію соціології на три періоди: соціологічних доктрин, соціальних обслідувань і соціологічних досліджень. Науковістю відрізняється лише останній період.

Геннадій Батигін вважав, що соціологічні доктрини просякнуті особистісним началом і сповнені пророчого пафосу. Вони зливаються з особами своїх авторів і відтворити іншим їх неможливо. Найголовнішим же є наступне: «Загальною рисою соціологічних доктрин є їх *світоглядна установка*. На відміну від наукового дослідження в фокусі доктрини знаходяться ідеї граничної значимості, скажімо, останні істини буття» [10, с. 10].

Соціальні обслідування, на думку Г. Батигіна, надихалися бажанням дізнатися про суспільство все. Строгої методології вони не мали, а отже сповзали до «паранауки».

Справді наукою соціологія стає лише зі ствердженням соціологічних досліджень. «Поворот від соціальних обслідувань до соціологічних досліджень майже непомітний: першочерговий інтерес почали викликати не відомості про життя і не «паблісіті» проекту, а універсальний зв'язок між окремими змінними. Сприймавши математико-статистичний апарат, соціологія сприйняла і норми експериментальної науки» [10, с. 22].

Г. Батигін говорив про розподіл ролей соціологів в континуумі від незалежного дослідника до співробітника патронажної служби політичної партії чи приватної особи. З цього аналізу ним був зроблений дивний висновок: «...Для збереження єдності дослідницької програми соціології має сенс хоча б інколи відсторонюватись не тільки від статі, але і від теоретичних переконань (тою мірою, якою переконання переросли в зацікавленість)» [10, с. 28]. Він продовжує: «Що ж залишається? Залишаються деякі правила наукового дискурсу – матриця знань, за межами якої не можна говорити про міркування і розуміння» [10, с. 28]. Це – вже шлях не просто до сервісності, а просто до сервільності, адже соціологія, зведена до цього мінімуму, позбавляється будь-якого критичного потенціалу.

Корисним буде відмітити, що такий шлях дослідження суспільства обґрунтовувався деякими радянськими інтелектуалами. Скажімо, Павло Копнін вважав, що соціологія як окрема теорія соціального життя непотрібна. Він виходив з номенклатури радянського суспільствознавства, де основними науками були історичний матеріалізм, політична економія і науковий комунізм, а їх

методологічною основою була марксистська філософія – діалектичний матеріалізм. Радянський філософ щиро дивувався: чим буде займатися соціологія як загальна теорія суспільства? На його думку, вона буде приречена повторювати сказане філософією, політичною економією і науковим комунізмом. Крім того, він вважав, що є більш висока форма знання про суспільство: «Матеріалістичне розуміння історії в певному відношенні є науковою соціологією. Воно не прагне, як колишня соціологія, об'єднати всі знання про суспільство, замінити всі науки про нього» [14, с. 72]. Тому його висновок був досить категоричним: «Яка можлива ще загальна теорія суспільного розвитку, з якого боку вона повинна його характеризувати? Думається, що місця для неї не залишилося» [14, с. 73].

Павло Копнін зовсім не був ретроградом. Він викладав позицію, яка здавалася йому цілком логічною, але одночасно висловлювався за розвиток «соціальних досліджень». Наведу досить довгу полемічну цитату: «Але це не означає, що відпадає проблема розвитку соціальних досліджень, методології і методики їх постановки, але вони своїм завданням, перш за все, мають розвиток марксистсько-ленінської теорії суспільства, усіх його складових частин. Понятійний апарат, створений філософією, повинен служити орієнтиром у вивченні сучасного суспільства, але дані конкретних соціальних досліджень дають одночасно матеріал для його збагачення і поповнення» [14, с. 73]. Радянський філософ підкреслював, що соціальні дослідження не варто обмежувати заводами і колгоспами. В країні відчувається брак точних знань про соціальні процеси. Потрібна їх математизація. Але далі він знов повертався до своєї ідеї: «Соціальні дослідження – не заміна наук про суспільство: філософії, політичної економії, наукового комунізму, а спосіб їх розвитку, вони можуть служити засобом розвитку сучасного соціального мислення, засобом боротьби проти його догматизації» [14, с. 73–74].

Павло Копнін навіть висловлює еретичну для філософа думку: «Перш за все філософія сама і для своїх цілей повинна проводити соціальні дослідження» [14, с. 73–74].

Не буду далі відволікатися на цей цікавий сюжет, який заслуговує спеціальної розробки. Завершу його дослідницькою програмою, яку Павло Копнін сформулював для тих, хто буде займатися «соціальними дослідженнями»: «Логіко-гносеологічний аналіз методів соціального дослідження (анкетування, інтерв'ювання, спостереження і т. п.), виявлення сутності і специфіки соціального експерименту, розробка проблем моделювання соціальних процесів, особливостей побудови соціологічної теорії і шляхів її перевірки, вивчення сучасних способів обробки отриманої інформації і т. п. – ось завдання тих, хто займається методологією і методикою соціальних досліджень» [14, с. 76].

Підручник Володимира Ядова виглядає реалізацією цієї програми. Геннадій Батигін, в сутності, теж не вирвався з неї. Він тільки вже не вірив в жодну теорію.

Предметний ландшафт сучасної соціології схожий на архіпелаг островів. Але їх оточує не чисте море, а болото. Грунт то піднімається, то опускається, між островами виникають перемички, а деякі острови розколюються, потім зникають під каламутною водою. Острови мають нечіткі контури і нестабільні місця. Вони можуть рухатися по площині, наповзати один на один, або навіть утворювати складні багатоповерхові конфігурації.

Через роздробленість предметного поля своєї науки більшість соціологів залишилася осторонь четвертої наукової революції. Головною методологічною орієнтацією сучасної науки стає дослідження об'єктів, що саморозвиваються. Ідея саморозвитку пов'язана з концепціями ко-еволюції суспільства і біосфери та космізму [15, с. 346–348]. Але значна частина соціологів до цього часу оперують уявленнями про замкнені системи механічного характеру, до яких можна застосовувати різноманітні «соціальні технології». На ці уявлення спирається домінуючий в емпіричній соціології функціоналізм, до природи якого ми ще повернемося.

Це не означає, що в світовій соціології все безнадійно і нам взагалі ні на що спертися в своїх методологічних пошуках. Про перспективні напрямки ми теж поговоримо далі.

З якою теорією пов'язані соціологічні методи?

Щоб розібратися з сучасною методологічною ситуацією доведеться звернутися до праць «мастодонтів», які створювали соціологічні доктрини, покликані, на думку Г. Батигіна, яку ми вже наводили, відкрити «останні істини буття». При ближчому розгляді цих доктрин картина змінюється. Один з їх творців – Макс Вебер – в доповіді «Наука як покликання і професія» казав своїм слухачам: «Сьогодні наука є професією, яка здійснюється як спеціальна дисципліна і яка служить справі самосвідомості і пізнання фактичних зв'язків, а зовсім не милостивий дар провидців і пророків, що приносить спасіння і одкровення, і не складова частина роздумів мудреців і філософів про “сєнс світу”» [16, с. 731]. Соціологам він обіцяв ще більш суворе життя, ніж іншим вченим: «...Кожен соціолог повинен бути готовим до того, що йому і на старості літ, можливо, доведеться місяцями перебирати в голові десятки тисяч абсолютно тривіальних арифметичних задач. Спроба ж повністю перекласти вирішення задачі на механічну підсобну силу не проходить безкарно; кінцевий результат часто виявляється мізерним. Але якщо у дослідника не виникає цілком визначеної ідеї про спрямованість його розрахунків – про значення окремих результатів, то не вийде навіть і цього мізерного результату» [16, с. 709]. Отже, прагнення до науковості

соціології, яка ґрунтується на методологічній строгості, супроводжує нашу науку від самого початку. Г. Батигін, до речі, на подальших сторінках своїх лекцій висловлював Максу Веберу великий респект і передавав його методологічну позицію як цілком сучасну [10, с. 102–107]. Чому ж тоді він протиставляв «соціологічні доктрини» «соціологічним дослідженням»? Чи криється тут якась проблема?

Вчені, які перетворили соціологію на респектабельну науку, займалися переважно проблемою модернізаційного переходу від традиційного до сучасного суспільства в Європі. Предметні дослідження вони супроводжували постійною методологічною рефлексією. Скажімо, Еміль Дюркгайм, написавши працю «Про поділ суспільної праці», визнав за необхідне експліцитно викласти положення свого методу дослідження. Від розуміння методології залежало адекватне розуміння його теорії суспільного життя.

Французький соціолог, як ніхто до нього, доклав руку до обґрунтування розуміння суспільства як особливої реальності, яка не може бути зведеною до психофізичної реальності індивідів, чи до реальності природи. Це положення в структурі соціології зайняло місце основного закону, який окреслює її предметне поле.

Еміль Дюркгайм декілька разів повертався до його формулювання. В «Методі соціології» він писав: «...Суспільство – не просто сума індивідів, але система, утворена їх асоціацією і така, що представляє собою реальність *suī generis*, яка наділена своїми особливими властивостями. Звичайно, колективне життя передбачає існування індивідуальних свідомостей, але цієї необхідної умови недостатньо. Необхідно ще, щоб ці свідомості були асоційовані, скомбіновані, причому скомбіновані особливим чином. Саме з цієї комбінації виникає соціальне життя, а тому ця комбінація і пояснює його. Згуртовуючись одна з одною, взаємно доповнюючи і проникаючи одна в одну, індивідуальні душі кладуть початок нової істоти, якщо завгодно психічної, але такої, що представляє психічну реальність іншого роду» [17]. На фундаментальне значення цієї позиції для самого існування соціології французький дослідник звертає спеціальну увагу в передмові до другого видання «Методу соціології»: «Ця наука в дійсності могла народитися лише в той день, коли з'явилося передчуття, що соціальні явища, не будучи матеріальними, все ж є реальними речами, що припускають дослідження» [17].

З онтологічної візії дюркгаймівського соціологічного реалізму логічно випливає методологічна візія. Далі автор продовжує їх конкретизувати. Він формулює найбільш відоме своє правило, яке свого часу викликало бурю незгоди: «Перше і основне правило полягає в тому, що соціальні факти потрібно розглядати як речі» [17]. Емілю Дюркгайму доводиться розтлумачувати, що він під соціальними фактами розуміє будь-які способи дії, які здатні чинити на індивіда зовнішній тиск,

вірування, устремління, звичаї групи. Він пише: «Соціальний факт упізнається лише за тією зовнішньою примусовою владою, яку він має або здатен мати над індивідами. А присутність цієї влади упізнається, в свою чергу, або за існуванням якої-небудь санкції, або за спротивом, що чиниться цим фактом кожній спробі індивіда виступити проти нього» [17].

Об'єктивний і примусовий характер соціальних фактів стосовно індивіда передбачає зовнішній підхід до них. Соціолог підходить до об'єктів дослідження таким саме чином, як і вчений-природознавець: «Нам треба, отже, розглядати соціальні явища самі по собі, відділяючи їх від усвідомлюючих і уявляючих суб'єктів. Їх треба вивчати ззовні, як зовнішні речі, адже саме в такій якості вони постають перед нами» [17].

З цього випливає, як здавалося французькому соціологу, безперечний висновок: «Перший королларій полягає в наступному: *потрібно систематично усувати усі передпоняття*» [17].

Зараз не буду зупинятися на широко відомих правилах, які Е. Дюркгайм запропонував для розрізнення нормального і патологічного в суспільстві, а також на тих, що стосуються побудови соціальних типів. Відмічу, що вчений із самостійності суспільної реальності виводив те, що причини суспільних змін треба шукати саме в суспільстві: «Ми показали, що соціальний факт можна пояснити тільки іншим соціальним фактом, і в той же час ми показали, як цей вид пояснення є можливим, визнавши внутрішнє соціальне середовище головним рушієм соціальної еволюції» [17]. Цілком резонує з сучасністю його твердження про те, що «...усілякий раз, коли соціальне явище пояснюється психічним явищем, можна бути впевненим, що пояснення є помилковим» [17].

З усього сказаного Е. Дюркгаймом формувалася вимога дефілософізації соціології, яка «...повинна задовольнятися тим, щоб бути просто соціологією» [17]. У зв'язку з цим він формулює одну з найбільш метафізичних своїх тез: «Соціології не варто приймати сторону будь якої з великих метафізичних гіпотез» [17]. Разом з тим, цілком актуально звучить його заклик до вироблення специфічної соціологічної культури: «Соціологія, отже, не є додатком до будь-якої іншої науки; вона є особливою і автономною наукою, і відчуття специфіки соціальної реальності настільки необхідне соціологу, що тільки особлива соціологічна культура може привести його до розуміння соціальних фактів» [17].

Роботи Е. Дюркгайма справляють враження задалегідь добре продуманих і цілком завершених текстів. Думка автора, висловлена в них, цілком прозора і закінчена. Він не зупиняється навіть перед крайніми висновками з обраних підстав. Так, сформулювавши висновок про необхідність усунення усіх передпонять, пише: «Оскільки зовнішня сторона речей дається нам відчуттями, то, резюмуючи, можна сказати, що наука, щоб бути об'єктивною, повинна виходити не з понять, що

утворилися без неї, а з відчуттів» [17]. Зрозуміло, що відчуття в даному випадку без понять у будь-якому випадку існувати не можуть, тому вимога повернення до відчуттів, навіть посиленіх приладами, є необґрунтованою. Це не єдиний приклад крайнощів в методологічній позиції Е. Дюркгайма. До таких можна зарахувати і погляд на соціальні факти лише як на явища колективної свідомості, і визначення нормального типу соціальних явищ лише як статистично середнього. Але зараз справа не в цьому. Подібні твердження залишаються фактами історії соціології XIX ст. Нашим же сучасником Емілія Дюркгайма робить інше. Обґрунтувавши незалежність соціології, він створив систему соціологічного реалізму, в якій теорія і методологія є двома невіддільними сторонами. Від монографії «Про поділ суспільної праці» до дослідження «Первісні форми релігійного життя» дюркгаймівський соціологічний реалізм демонструє здатність до саморозвитку і до продукування нового знання. Особливо слід підкреслити, що у цьому випадку і теорія, і метод є власне соціологічними.

Багато в чому альтернативний стосовно дюркгаймівського соціологічного реалізму підхід до соціологічної теорії і методології розробив Макс Вебер. Методологічна рефлексія у нього теж була пов'язана з теорією модернізації і модерну. Німецький вчений настійливо шукав відповідь на запитання про специфіку Заходу, про причини його вивіщення в тогочасній світовій системі, про природу західного капіталізму.

Статті Макса Вебера з методологічних питань є грандіозними творіннями потужного розуму, який міг тримати в актуальній пам'яті надзвичайно великі обсяги інформації, прагнучи до всебічності аналізу. Але це прагнення гнало його до невпинного поглиблення проблематики, залишаючи завжди відкритим горизонт дослідження. У М. Вебера немає методологічної праці, схожої за завершеністю і прозорістю думки на дюркгаймівський «Метод соціології». Мабуть, за задумом «Основні соціологічні поняття» повинні були стати його аналогом. Але й тут німецький соціолог не підбиває підсумки, а, скоріше, на завершення формулює новий поворот в дискусії про те, що він називав «нормативними» і «емпіричними» науками про суспільство.

Здатність тримати в свідомості надзвичайні обсяги інформації і продумувати відразу силу-силенну зв'язків між фактами відіграла з Максом Вебером не завжди конструктивну роль. При першому прочитанні його методологічних праць вони видаються фрагментарними і непослідовними. Здається, що автор мислить за принципом: «Так! Так! Так, але, мабуть, ні. Хоча, при деяких умовах...». Через це будь-яка реконструкція методологічної позиції німецького соціолога є частковою, а отже неповною. Кожна реконструкція є спотворенням написаного ним з методологічних питань. Але винні в цьому не лише інтерпретатори, але і сам об'єкт інтерпретації. Ще наприкінці 1920-х років Олександр

Неусихін констатував, що «...в методології і логіці Вебера увесь час панує вплив Ріккєрта, а в його історії і соціології сильним є вплив Маркса» [18, с. 590].

Макс Вебер назвав свою соціологію «розуміючою». Він писав: «Специфічно важливим для розуміючої соціології є перш за все поведінка, яка, по-перше, за суб'єктивно передбачуваним діючою особою сенсом співвіднесена з *поведінкою інших* людей, по-друге, *визначена* також цим її осмисленим співвіднесенням і, по-третє, може бути виходячи з цього (суб'єктивно) передбаченого сенсу, зрозуміло *пояснена*» [16, с. 497]. Соціальна діяльність і сенс дії у М. Вебера окреслюють предметне поле соціології: «Соціологія (в тому сенсі цього вельми многозначного слова, який тут мається на увазі) є наукою, яка прагне, витлумачуючи, зрозуміти соціальну дію і тим самим каузально пояснити її процес і вплив» [16, с. 602].

Таке розуміння предмету соціології робить беззмисловим суто зовнішній підхід до суспільних явищ. М. Вебер прямо писав: «...”Об'єктивне” дослідження явищ культури, ідеальна мета якого полягає в зведенні емпіричних зв'язків до “законів”, безглузде» [16, с. 378]. Він давав пояснення досить різко висловленій оцінці: «В основі поведінки, яка уявляється нам «однаковою» або «схожою», можуть лежати найрізноманітніші смислові зв'язки, і ми «розуміємо» типи поведінки, що значно відхиляються один від одного, часом суперечливі, в ситуаціях які ми вважаємо “однорідними”» [16, с. 610].

Ця настанова примушує вченого зайнятися проблемою соціальної дії. Він писав: «”Соціальною” ми називаємо таку дію, яка за передбачуваним діючою особою або діючими особами сенсом співвідноситься з дією *інших* людей і орієнтується на неї» [16, с. 603]. Це розуміння, а також типологія соціальних дій, яку М. Вебер запропонував, орієнтуючись на два критерії (мотив дії і спосіб орієнтації на інших) стають методологічною передумовою його досліджень в царинах соціології релігії, соціології політики чи досліджень господарського життя. Це – широковідомі веберівські концепти і я на них зараз зупинятися не буду.

Вважаю за доцільне сфокусуватися на причинах нестабільності веберівської методологічної позиції. Вона і самого М. Вебера штовхала до використання в дослідженнях різних підходів (від *майже* позитивістського до його *майже* повного заперечення) і даласть взнаки в диференціації його продовжувачів. Думаю, що причину треба шукати в номіналізмі німецького соціолога, якого він настійливо намагався дотримуватися. Номіналізм у нього – певний телос теоретичної діяльності: «Мета нашого дослідження – довести, що «розуміння» становить, по суті, і причину того, що розуміюча соціологія (в нашому сенсі) розглядає окремого індивіда і його дію як первинну одиницю, як «атом» (якщо вважати припустимим це само по собі сумнівне

порівняння)» [16, с. 607]. Далі він вже як про доведений факт пише: «"Поведінка" в якості зрозумілої за своїм сенсом орієнтації власних дій завжди являє собою для нас дію однієї або декількох окремих осіб» [16, с. 613].

Номіналістична впертість привела М. Вебера до своєї рідної теорії суспільного договору. Він пише про взаємні очікування акторів: «Це очікування може бути суб'єктивно заснованим перш за все на тому, що діючий індивід «приходить до згоди» з іншими особами, «досягає домовленості» з ними, «дотримання» якої (у відповідності з його власним осмисленням такої домовленості) він, як йому уявляється, має достатні підстави очікувати від них» [16, с. 510]. Це – безплідний паросток його думки, але через нього і сам М. Вебер, і його послідовники постійно спотикаються. Так, засновник «розуміючої соціології» протиставляє юридичне розуміння держави як певного «індивіда» і соціологічне, яке, з його точки зору, зводиться до того, що «...з соціологічної точки зору слово «держава», якщо воно взагалі вживається, означає *лише* вид людської поведінки особливого роду» [16, с. 508].

Макс Вебер займався проблемами, які передбачали вихід в такі часові виміри, які перевищували не просто життя окремого індивіда, але і життя цілих народів. Дії індивідів і їх поведінка, зміна в їх межах в такій перспективі можуть бути пояснені лише позаіндивідуальними і надіндивідуальними факторами. Німецький соціолог їх аналізував через поняття «культура». У зв'язку з цим він сформулював продуману дослідницьку програму, яку важно поєднати з вузьколобим соціологічним номіналізмом. Думаю, є сенс її процитувати без скорочень: «...Для розуміння дійсності нам важлива *констеляція*, в якій ми знаходимо ті (гіпотетичні!) «фактори», згруповані в історичне, *значиме* для нас явище культури, і тому, що, якби ми захотіли «каузально пояснити» таке індивідуальне згрупування, нам невідворотно довелось би звернутися до інших, настільки ж індивідуальних згруповань, за допомогою яких ми, користуючись тими (безумовно, гіпотетичними!) поняттями «закону» дали б її «пояснення». Встановити згадані (гіпотетичні!) «закони» і «фактори» було б для нас *першим* завданням серед множини інших, які повинні були б привести до бажаного результату. Другим завданням було б проведення аналізу і впорядкованого зображення історично даного індивідуального згрупування тих «факторів» і їх конкретної, в своєму роді *значимої* взаємодії і в першу чергу *пояснення* основи і характеру цієї значимості. Вирішувати друге завдання можливо, тільки використовуючи попередні дані, отримані в результаті вирішення першого, але само по собі воно нове і *самостійне* за своїм типом завдання. Третє завдання полягало б в тому, щоб пізнати, йдучи в далеке минуле, становлення окремих, значимих для *теперішнього* індивідуальних властивостей цих згруповань, їх історичне пояснення з попередніх, також індивідуальних

констеляцій. І нарешті, мислиме четверте завдання – в оцінці можливих констеляцій в майбутньому» [16, с. 373]. Цієї програми, що була викладена в статті «”Об’єктивність“ соціально-наукового і соціально-політичного пізнання», Макс Вебер дотримувався усе життя.

Працюючи в межах визначеної дослідницької програми, німецький соціолог стикався з суперечливими проблемами. Вивчаючи індивідуальні історичні колективні утворення (Західна Європа, Німеччина, західноєвропейський капіталізм, Флоренція та ін.), Макс Вебер не відмовлявся від спроб знайти закономірне в їх розвитку. Для цього він розробив своєрідну форму безперервної взаємодії емпіричного і теоретичного рівнів соціології в процесі дослідження певної проблеми. Маю на увазі його вчення про «ідеальні типи». Його витoki знаходяться в кантіанській філософії.

Перед соціологом дійсність являється як безкінечна різноманітність явищ. Треба виділити в ній головне, на що і спрямувати дослідницьку увагу. Тут і мусять допомогти ідеальні типи як теоретичні конструкції реальності, що досліджується. Вони створюються саме на теоретичному рівні і створюються як навмисно однозначні, але створюються для застосування в емпіричному дослідженні. Вони є інструментами при дослідженні певних історичних індивідуальностей. Концепт ідеального типу у М. Вебера не набув стабільності. З одного боку, він розглядав ці теоретичні конструкції як утопії. Так, стосовно економічних досліджень він писав: «За своїм змістом дана конструкція має характер *утопії*, отриманої за допомогою уявного посилення певних елементів дійсності. Її стосунок до емпіричних даних фактів дійсного життя полягає в наступному: в тих випадках, коли абстрактно представлені в названій конструкції зв’язки, тобто процеси, пов’язані з «ринком», в якійсь мірі виявляються або передбачаються в дійсності як значимі, ми можемо, порівнюючи їх з *ідеальним типом*, показати і пояснити з прагматичною метою своєрідність *цих* зв’язків» [16, с. 389]. Далі він суперечить сам собі стосовно розуміння ідеального типу як утопії: «”Ідеальний тип“ в нашому розумінні (ми змушені повторити це) є щось, на відміну від *оцінюючого* судження, абсолютно індиферентне і не має нічого спільного з якоюсь іншою, не чисто *логічною* “довершеністю“» [16, с. 399]. В іншому місці він висловлюється зовсім прозаїчно: «В соціологічному дослідженні, об’єктом якого є конкретна реальність, необхідно постійно мати на увазі її відхилення від теоретичної конструкції; встановити ступінь і характер такого відхилення – безпосереднє завдання соціології» [16, с. 623].

Все це дозволило Максу Веберу поєднати позицію розуміючої соціології з пошуком законів суспільного життя. Останні він витлумачив через ймовірність: «”Закони“, як зазвичай називають деякі положення розуміючої соціології, наприклад, «закон Грешема», являють собою підтверджені спостереженням типові *імовірності* того, що за певних

умов соціальна поведінка *набуде* такого характеру, який дозволить *зрозуміти* її, виходячи з типових мотивів і типового суб'єктивного сенсу, якими керується діючий індивід» [16, с. 620].

На думку М. Вебера, вченому необхідно постійно тримати під контролем і не змішувати між собою два порядки мислення – об'єктивно-істиннісний і оціночний. І справа тут не просто в тому, щоб їх просто розвести. В реальності вони постійно взаємодіють. Через цінності ми виділяємо важливі для дослідження об'єкти, але в самому дослідженні ми повинні утримуватися від практичних оцінок. Соціолог писав: «...Мова йде тільки про досить тривіальну вимогу, яка зводиться до того, щоб дослідник чітко *розділяв* дві групи гетерогенних проблем: встановлення емпіричних фактів (включаючи виявлену дослідником «оцінюючу» позицію людей, яких він емпірично досліджує), з одного боку, і *власну* практичну оцінку, тобто своє *судження* про ці факти (в тому числі і про перетворених в об'єкт емпіричного дослідження «оцінках» людей), що розглядає їх як бажані або небажані, тобто свою в цьому сенсі оцінюючу позицію – з іншої» [16, с. 558]. М. Вебер виводив з цього розуміння максимум поведінки дослідника: «Вносити особисті мотиви в спеціальне об'єктивне дослідження суперечить самій сутності наукового мислення» [16, с. 552].

Розділити ціннісний і емпірично-об'єктивний порядки слідувань важливо і з того погляду, що в суспільстві ціннісні системи постійно стикаються і борються між собою. Суспільство постає суперечливим і таким, що одночасно рухається в різних напрямках. Індивіди можуть орієнтуватися на ціннісні вимоги різними чином, підкорюючись їм і порушуючи їх. У М. Вебера це виглядає так: «Соціологу не становить труднощів визнати співіснування значимості різних, таких, що суперечать одна одній, систем в межах одного і того ж кола людей. Адже навіть окремих індивід може орієнтувати свої дії на системи, що суперечать одна одній» [16, с. 638].

Макс Вебер, як і його далекий філософський натхненник Іммануїл Кант, прагнув досягти синтезу крайніх позицій, що склалися в методології соціального пізнання того часу, синтезу як знання їх суперечностей. Так, він пропонував синтезувати в емпіричному дослідженні те, що згодом назвуть «кількісними» і «якісними» методами, адже «...навіть найочевидніша адекватність смислу має для соціолога значення правильного *каузального* визначення лише тією мірою, якою може бути доведена ймовірність (будь-яким чином виражена) того, що дія, яка розглядається, *насправді* зазвичай відбувається адекватно сенсу з повторюваністю, яка припускає достатньо точне або наближене вираження (в середньому або ідеально-типовому випадку). Лише такого роду статистичні види регулярності, які відповідають суб'єктивно *зрозумілому* сенсу соціальної дії, є (в прийнятому тут значенні) типами

зрозумілої дії, тобто «соціологічними закономірностями» [16, с. 612–613].

Будучи впертим номіналістом, він піддався тиску матеріалу і говорив, що «...соціологія і для своїх цілей не може *ігнорувати* колективні мислені утворення, отримані з інших позицій» [16, с. 614]. Вважаючи, що соціологія займається лише соціальною дією (раціональною і орієнтованою на інших), пропонував не ігнорувати і факторів, позбавлених осмисленості і сенсової співвіднесеності, а приймати їх в якості умов соціальної дії [16, с. 498].

Потужний потік веберівського мислення має гіпнотичний вплив на соціологів. Вони дуже часто не звертають увагу на його внутрішні суперечності. З цього потоку вихоплюються окремі положення, які в застиглому вигляді породжують сумнів стосовно своєї адекватності першоджерелу. Скажімо, Рейнхард Бендікс так інтерпретував розуміння М. Вебером співвідношення індивіда і групи: «Будучи членами соціальних груп, індивіди є продуктом соціальної організації. Ідеї і вчинки цих індивідів можуть бути, отже, вивчені як відмінні риси цієї соціальної організації» [19, с. 569]. Порівнюючи з раніше наведеними цитатами з робіт самого Макса Вебера неможливо не засумніватися у відповідності такого тлумачення теоретичному космосу веберівської думки.

У Макса Вебера немає спеціального аналізу співвідношення емпіричного і теоретичного знання в соціології. Ми вже зробили спробу подивитися на це співвідношення через призму ідеальних типів. Думаю, є сенс підійти до цієї проблеми ще з одного боку. Центральним поняттям веберівської розуміючої соціології є «соціальна дія». Воно постійно уточняється. Спочатку М. Вебер його визначав як дію індивіда, суб'єктивно осмислену і співвіднесену з поведінкою інших людей [16, с. 509]. Це так звана спільотно орієнтована дія (*Gemeinschaftshandeln*). Але ж осмислена дія може не бути безпосередньо комунікативною. Якщо її так вузько розуміти, то навіть читання видатних творів літератури чи філософії не підпадають під розуміння соціальної дії у М. Вебера. Вважав же він прочитану у самоті молитву несоціальною дією [16, с. 625]. Коли ми, скажімо, читаємо поеми Гомера, то взаємодіємо з творіннями духу людини, якої вже майже три тисячоліття немає серед живих, взаємодіємо за посередництвом перекладачів і видавців. Німецький соціолог намагається зробити корективи: «Соціальна дія (включаючи невтручання або терпляче прийняття) може бути орієнтована на минулу, сучасну або очікувану в майбутньому поведінку інших» [16, с. 625]. Самі ці інші «...можуть бути окремими особами, знайомими або невизначеною множиною абсолютно незнайомих людей» [16, с. 625]. Що ж цього виходить? Читання творів Гомера, мабуть, все ж є соціальною дією, адже вона орієнтована на минулу дію давнього грека. Чому ж тоді відкривання парасольки під час дощу не є соціальною дією,

що так полюбляв повторювати німецький дослідник? Нехай актуально навіть воно не орієнтовано на інших, а але ж сама форма передбачає орієнтацію на спосіб дії, закладений в парасольці її винахідниками і виробниками.

Все це свідчить про те, що розробка основного поняття соціології М. Вебера застрягла між емпіричним і теоретичним рівнем. Воно не перетворилося на ідеальний об'єкт, яким оперує теорія, а є фактом. При чому цей факт є результатом неповної індукції. Автор, відчуваючи неповноту, регулярно повертається до своїх умовиводів, намагаючись їх удосконалити. Скажу більше. Власне, на рівень емпіричного факту в соціологію потрапляє узагальнення повсякденної свідомості. Кому ж з дорослих невідомо, що людські дії відрізняються від природних явищ усвідомленістю та орієнтацією на інших людей?

Такими ж емпіричними узагальненнями є типології соціальних дій. Сергій Лебедев цілком слушно пише: «Кордони емпіричного пізнання повністю детерміновані операційними можливостями такої форми раціонального пізнання, як розсудок. Діяльність останнього полягає в застосуванні до матеріалу чуттєвих даних різних логічних операцій: абстрагування, аналізу, порівняння, узагальнення, індукція, висування гіпотез емпіричних законів, дедуктивне виведення з них наслідків, що перевіряються, їх обґрунтування, спростування і т. д.» [20]. В ці межі цілком входить розділення соціальної дії на афективну, традиційну, ціннісно-раціональну і ціле-раціональну. Більш того, ми можемо сказати, що знову маємо справу з неповним поділом поняття «соціальна дія» за критерієм мотивів. Тут мотиви розглядаються як цілком суверенні. Але є соціальні дії, мотивація яких нав'язана індивіду, який перебуває в залежному становищі від інших. В кінці кінців, є така соціальна дія як гра. Вона є метою самої себе, але не в тому сенсі як в ціннісно-раціональній дії.

Все сказане написано не для того, щоб принизити Макса Вебера. Можна лише захоплюватися його здатністю працювати з матеріалом, який кожен може отримати на повсякденному рівні, його здатністю виявити несподівані глибини на емпіричному рівні. Але від цього емпіричне не стане теоретичним. Знову пошлюсь на працю С. Лебедева: «Наукова теорія є логічно організована множина висловлювань про конкретний клас ідеальних об'єктів, їх властивості, відносини, зміни» [20].

Макс Вебер, мабуть, зі сказаним і сам би погодився. Він завжди визначав соціологію як емпіричну науку. Через це і рівень абстрагування в природничих і суспільних науках, на його думку, є різним: «Для природничих наук важливість і цінність «законів» прямо пропорційна ступені їх загальнозначущості; для пізнання історичних явищ в їх конкретних умовах найбільш загальні закони, найбільшою мірою позбавлені змісту, мають, як правило, найменшу цінність» [16, с. 378].

Приклад М. Вебера для нас важливий тим, що у цього великого вченого безсумнівно методологія і теорія орієнтовані одна на одну. Відносини тут більш складні, ніж у випадку Е. Дюркгайма. В веберівських методологічних працях есплікується лише одна складова реальної методології дослідження. Історичний матеріалізм, як правило, залишається в тіні. Предметне поле соціології німецькому вченому теж видавалося недостатньо визначеним. Так, він до нього включав політичну економію [16, с. 621]. Можна це витлумачити як вимогу соціологізації економічної науки, яка зберігається до цього часу. Але ж мова, мабуть, не може йти про пряме включення. Нечіткість предметного поля, його пульсація, вели і до пульсації методології. Але це був живий пошук, в якому теорія і методологія розвивалися в єдності.

Методологія Макса Вебера не стала просто надбанням історії соціології. Юрій Давидов констатував, що «веберівський ренесанс» в західній соціології «...висуває саме М. Вебера в якості ключової фігури не тільки західної соціології ХХ сторіччя взагалі, але і соціології *останньої чверті цього сторіччя*, зокрема» [21, с. 736]. Повною мірою це стосується і його методології.

Обсяг і завдання цієї статті не дозволяють нам прослідкувати розвиток методологічної думки в соціології після створення веберівських текстів. Констатуємо, що в сучасній соціології є напрямки методологічної думки, які пов'язані з відповідними теоретичними пошуками, але для головного масиву соціології як ремесла це не властиво.

Щоб перейти до наступного зроблю одну ремарку. Еміль Дюркгайм, Макс Вебер, як і Чарльз Хортон Кулі чи Микита Шаповал або Пітирим Сорокін надихалися в першу чергу пошуком істини. На сучасну соціологію значний тиск чинить інституційна організація університетів [22]. Професорам треба регулярно публікувати оригінальні праці і підвищувати індекс цитованості. Цього можна досягти за рахунок оригінальності. Гонитва за оригінальністю штовхає до пошуку нових тем, які викличуть зацікавленість, до пошуку нових поворотів в аналізі вже усталеної проблематики, в кінці кінців, до прагнення термінологічної оригінальності. Вдалі знахідки капіталізуються і експлуатуються з метою отримання максимальної вигоди.

Цікавий прикладам для нас може послужити акторно-мережна теорія (ANT, Actor-network theory). Її засновниками є французи Бруно Латур та Мішель Каллон і англієць Джон Ло. Для прикладу візьмемо саме останнього, не вдаючись до відмінностей між паризькою і ланкастерською школами. Він вважає, що суспільні науки потребують принципово нової методологічної орієнтації, а метод для них потрібно сконструювати. Плодом такої діяльності став «метод-збірка». Про нього Джон Ло пише: «Метод-збірка – це процес заснування і виготовлення пучків відносин, що розгалужуються, які згущують присутність і тому

виробляють відсутність, формуючи, опосередковуючи і розділяючи їх. Найчастіше метод-збірка пов'язана з пред'явленням реальностей там – зовні і зображенням цих реальностей тут – всередині, а також з встановленням Іншого» [Цит. за: 23]. Ну, хто ж не погодиться з тим, що метод є покликаний встановити існуюче і відділити його від ілюзорного, що він мусить співвідносити об'єктивне і суб'єктивне? Але що це розуміння додає до вже існуючого окрім, зрозуміло, оригінальної словесної упаковки?

Акторно-мережна теорія, безумовно, не зводиться до цього банального визначення методу. В основі її методологічного підходу лежить лінгвістична метафора. Ідеї Фердинана де Сосюра перетлумачуються в постструктуралістському дусі. Віктор Вахштайн так передає позицію представників АНТ: «"Суспільство" не є присутнім іманентно в мережі відносин, вузловими точками якої є "об'єкти", воно не детермінує їх, і не приховує справжнього джерела причинності. Відносини передують будь-якій сутності – як "соціальної", так і "матеріальної"» [24, с. 27]. Це положення жодним чином не доводиться. Воно базується на тому, що лексеми залежать від структури мови, яка, в свою чергу, будучи знаковою системою, незалежною від окремих індивідів, існує через акти мовлення конкретних мовців. Але якщо в мовознавстві такий підхід демонструє свою плідність, то це зовсім не означає, що його можна застосувати до суспільства загалом. Усі мовні системи неможливі поза суспільством, хоча і суспільство без мови неможливе.

З лінгвістики запозичені основні поняття АНТ – мережа і актант. Останній термін (фр. *actant* – «діючий») в лінгвістиці позначає лінгвістичну конструкцію, яка є обов'язковим супровідником предикату. Бруно Латур надав йому іншого значення: в широкому сенсі «діяч», яким може бути як людина, так і не людина, жива істота чи річ. Актантом можна бути лише в мережі.

Треба віддати належне АНТ: в її межах теорія і методологія є двома сторонами єдиного комплексу. Але, яка методологія, така і теорія. Для ілюстрації наведу цитату з тексту Джона Ло «Об'єкти і простори»: «...Корабель може бути представлений у вигляді мережі – мережі остовів, рангоутів, вітрил, канатів, гармат, складів продовольства, кают і самої команди. З іншого боку, при більш узагальненому розгляді, навігаційна система, з усіма її ефемеридами, астролябіями і квадрантами, таблицями розрахунків, картами, штурманами і зірками, також може бути розглянута як мережа. Далі, при ще більш відстороненому аналізі, уся португальська імперська система в цілому, з її портами і пакгаузами, кораблями, воєнними диспозиціями, ринками і купцями може бути описана в тих же категоріях» [25, с. 33]. Не буду заперечувати: такі описи, в яких поєднуються штурмани і зорі, канати і команди можливі. Інша справа, чи дають вони приріст реального знання. Чим в даному

випадку мережа відрізняється від структури? Можна знайти мільйон пояснень, які будуть достатньо інтелектуальними, але все це буде різновидами гри в бісер.

Суто словесні новації можуть змістити акцент розгляду тієї чи іншої проблеми. Але вони зливаються з особистостями їх творців і не набувають загального вжитку в науці. Розквіт і занепад таких локальних термінологій співпадають з кар'єрними траєкторіями їх творців, адже вони схожі більше на поетичні творіння, ніж на наукові інструменти. Не хочу стверджувати, що автори, працюючи в межах АНТ, нічого не дали корисного для науки. Користь їх діяльності вже в розвитку соціологічної уяви. До деяких конкретних ідей я ще повернуся. Зараз же скажу про руйнівний вплив цих авторів на методологічну культуру соціології.

Він полягає в перетворенні методу на гру, на змагання у вигадливості, на створення світів, яких у природі немає. Метод втрачає статус серйозної справи, яка покликана адекватно пізнати об'єктивний світ. Джон Ло пише: «...Ідея про те, що методи є практиками, які не тільки описують реальності, але і *стверджують* їх – розглядає практики знання як більш-менш *перформативні*» [26]. Англійський соціолог після цього сам задається питанням: які ж підстави вважати, що «дещо *дійсно* має місце»? Відповідає він на своє запитання дуже вигадливо: «Перша відповідь на це запитання – хоча вона і є чимось більшим, ніж його переформулюванням, така: практики знання і форми знання, що підтримуються ними, стають стійкими, тільки якщо вони можуть успішно вирішувати одночасно два завдання. По-перше, вони повинні бути здатними створювати знання (не важливо теорії це чи дані), які *працюють*, які тим чи іншим чином впорядковані і які (ключовий аспект) роблять те, що від них вимагається. Але, по-друге, вони (що контрінтуїтивно) повинні бути здатними *генерувати реальності*, які відповідають цьому знанню» [26].

В принципі тут стверджується рівність усіх способів генерації знання. Скажімо, в такому розумінні наука нічим не відрізняється від релігії, від демонології і т. п. Боюся здатися занадто публіцистичним, але, коли читаю такі праці, щиро жалкую, що вже немає радянського жанру критики буржуазної соціології. Джон Ло став би для тих, хто спеціалізувався в цьому жанрі, джерелом натхнення. Володимир Ленін полюбляв по відношенню до подібних теоретиків використовувати німецьке слово *die Schrulle* (примха, виверт) [27, с. 100]. І в даному випадку людина вивертається, щоб тільки не визнати в знанні моменту відображення дійсності, а з ним і об'єктивної істини. Можна, мабуть, сказати, що тексти Дж. Ло виникли не на пустому місці; в них химерно відобразилася четверта наукова революція з новою єдністю суб'єкта і об'єкта. Але ж це не відміння природу знання як активного відображення дійсності.

Подібні тексти породжують армії послідовників по усьому світі. І. Давидов пише: «"Гегелівської" об'єктивності в соціальній науці немає – є комплементарність, тобто результуюча сума суб'єктивних позицій конкретних дослідників, які дивляться на проблему кожний з свого ракурсу і разом з предметом утворюють акторську мережу зі зворотнім зв'язком» [23]. Тут наука відверто підміняється доксою. Anything goes!

Актор-мережна теорія відрізняється надзвичайною критичністю до «офіційної» науки. Бруно Латур на прикладі Луї Пастера доводив невідривність діяльності наукової лабораторії і політики. Він навіть успіхи в боротьбі з хворобами пов'язав з успіхами колоніальної політики: «Ця робота з паразитами мала прямий вплив на колонізацію, оскільки паразити безпосередньо обмежували розміри імперій основних макропаразитів» [28, с. 141]. Іронічність дослідження про «війну і мир мікробів», про «сильні мікроби і слабких гігієністів» виливається у викриття науки як виробництва по поділу природного і соціального. «Князь мереж» сам потім потрапив під інтелектуальне слідство з приводу метафізичних передумов своїх критичних вправ, але то вже зовсім інша історія [29]. В кінці кінців наука тримається лише взаємною критикою і АНТ критичне напруження в межах науки підтримує.

Джон Ло застосував критичні можливості теорії до масових опитувань, показавши, що вони стверджують достатньо специфічну версію колективного як розрахунковою сукупності, в межах якої індивіди вважаються ізоморфними. Спеціально проаналізувавши дослідження Євробарометра, присвячені правам сільськогосподарських тварин, він слушно констатував, що «...останній не просто описує і стверджує погляди європейських споживачів на права сільськогосподарських тварин. Окрім іншого він також: робить споживача індивідуальним раціонально-етичним суб'єктом; відтворює індивідуальний акт споживання як справжнє місце політичної дії; створює ЄС як неоліберальне політичне місце; перформативно виробляє Європу як ізоморфну сукупність індивідів в гомогенному, замкненому, концептуальному просторі; відтворює статистику і опитувальні дослідження і, тим самим, створення соціальної реальності, і втілює філософсько-романтичну версію колективу, в якій «маленькі» індивіди розміщуються в емерджентному великому цілому і розглядаються як його частини, які роблять до нього свій внесок» [26].

Якщо відволіктись від певних екзотичних моментів АНТ, то критична спрямованість аналізу Дж. Ло відповідає інтенціям сучасного розуміння співвідношення методів і теоретичних уявлень. Юліана Толстова їх висловила наступним чином, протиставляючи пануючій до цього часу позиції: «...За кожним методом стоїть модель явища, яке вивчається за його допомогою. Однак в соціологічній літературі вкрай рідко говорять про зв'язок цієї моделі з такими уявленнями, які можна вважати змістовними і, отже, такими, що спираються на теоретичні

концепції. Склалася традиція, у відповідності до якої будь-які властивості методу сприймаються як суто технічні його характеристики, обмірковування яких – не справа соціолога. При такому підході ці характеристики не асоціюються у дослідника з соціологічною теорією» [30, с. 14].

Ю. Толстова доторкнулася до певної таємниці в сучасній соціології. Вона полягає в тому, що основний масив соціологічних методів (як в кількісній, так і в якісній стратегіях) не має стосунку до жодної з соціологічних теорій. Кількісні методи отримання первинної соціологічної інформації спираються на теорію статистики, а якісні методи своїми підставами мають етнографію, соціальну і культурну антропологію.

Саме цим фактом, який залишається невідрефлексованим, пояснюється кваліть сучасної соціологічної методології. Крім того, соціологи майже не звертаються до метатеоретичного рівня знання. Сергій Лебедев вважає, що він складається з загальнонаукового знання і філософських підстав науки. Про перший компонент вчений пише так: «Загальнонауковий рівень знання складається з наступних основних елементів: 1) загальнонаукової картини світу; 2) загальнонаукових методологічних, логічних і аксіологічних принципів» [20]. На жаль, я можу тільки повторити свій висновок про острівне положення сучасної соціології. Вона замкнулася в статистичному функціоналізмі, який пов'язаний з її сервісними функціями. Така метатеоретична настанова є дуже далекою від реалій четвертої наукової революції, яка зараз визначає загальний розвиток науки.

Соціологічне співтовариство не виробило раціонального ставлення до філософії. Відносини соціології і філософії залишаються у більшості випадків схожими на ті, що були окреслені Е. Дюркгаймом. Але дефілософізація була прийнятною позицією лише на етапі становлення нашої науки. Думаю, цілком можна погодитися з думкою Сергія Лебедева, згідно з якою «...без філософських підстав науки порушується не лише її цілісність, але і цілісність всієї культури, по відношенню до якої як філософія, так і наука виступають лише частковими аспектами» [20].

Якщо бути чесним, то більшість сучасних соціологів, які працюють в «кількісній парадигмі», цілком можуть застосувати до себе функції, які статистики визначають як приналежні власній науці: «...Статистика – наука, яка вивчає кількісну сторону якісно визначених масових явищ і процесів, виявляючи діючі кількісні залежності, тенденції і закономірності в конкретних умовах місця і часу» [31, с. 7]. В статистиці розроблені основні методи отримання первинної інформації, які поділені на безпосереднє спостереження, документальний спосіб і на опитування [31, с. 19–20]. Фахівці в галузі статистики розробили основні

правила і прийоми групування даних, поняття статистичних показників і правила їх вимірювання, показники варіації, ряди динаміки, кореляції.

Загальна теорія статистики має математичний характер. В її основі теорія множини, теорія ймовірностей, закон великих чисел [32]. Методи статистики можна застосувати до будь-яких явищ природного і суспільного життя, яким властиві варіативність і стохастичність. Без сумніву, статистичні методи корисні для вивчення суспільних явищ. Але соціолог мусить пам'ятати, що соціологія – не статистика. При їх ототожненні відбувається підсвідомий переніс статистичної методології в соціологію. Цей переніс сприяє формуванню номіналістичної позиції в соціології, адже «в статистиці одиницею спостереження називають складовий елемент об'єкту, що є носієм ознаки, яка підлягає реєстрації» [31, с. 16].

Коли соціолог йде шляхом ототожнення власної науки з сукупністю методів, якими вона на цей час користується, то він стає на шлях перетворення на поганого статистика. Він чи вона буде займатися не своєю справою і завжди буде поступатися за рівнем кваліфікації спеціально підготовленому фахівцю в галузі статистики.

В статистиці важливо чітко окреслити межі об'єкту, який досліджується, знайти ознаку, яка чітко маркує одиниці, що входять до певної сукупності. При зборі первинної інформації в соціології це не завжди вдається зробити. Статистики, які переходять в соціологію, це добре відчують. Так, Люк Болтанські і Лоран Тевено пишуть про те, що соціологи мають справу з категоріями без чітких кордонів, вони постійно стикаються з складнощами співставлення родових понять і окремих випадків. Стосовно останнього вони висловлюються так: «Проблема співвідношення родового поняття і окремого випадку в описах суспільств, які передбачаються соціальними науками, постала перед нами з усією очевидністю і важко піддавалася задовільному з точки зору епістемологічного вирішення кожний раз, коли для очікування якогось висловлювання, що стосувалася тієї або іншої макросоціологічної категорії, наприклад соціального класу, дослідники, не замислюючись, наводили цитату з інтерв'ю, вважаючи її показовим прикладом або типовим випадком» [33, с. 21].

Все вище сказане, а також все більш складний доступ до респондентів в кількісних дослідженнях, дозволяють констатувати їх кризу [34]. Ця криза набуває просто загрозливого характеру в умовах війни і суспільної дезорганізації, сприяючи створенню артефактів.

Невідповідність теорії і методології в сучасних практиках соціологів є причиною того, що величезна кількість фактів, які постійно збираються при опитуваннях, жодним чином не відбиваються на соціологічній теорії. Теорію статистики ці факти, само собою, теж розвинути не здатні.

Російський соціолог Володимир Ільїн пише, що для розуміння сучасного йому суспільства він більше отримав інформації від включеного спостереження під час участі в політичному процесі, ніж від результатів опитувань. На його думку, соціолог повинен чітко робити розмежування проблем досліджень: «...Як мені здається, необхідно розводити теми, які передбачають соціально-статистичний підхід (наприклад, наскільки багато людей відносяться до тих чи інших типів), і теми, які передбачають аналіз механізмів, закладених в них причинно-наслідкових зв'язків і т. п. В останньому випадку часто, хоча і не завжди, статистичні методи марні. Тут можна провести аналогію з анатомією людини: щоб зрозуміти, як працює організм, зовсім не обов'язково розтинати тіла, слідуючи принципам загальнонаціональної вибірки» [34]. Власне, це і є позиція, яку поділяють зараз більшість соціологів.

Чи можна досліджувати раціональними методами ірраціональне?

Коли люди стикаються з якимись новими викликами, для початкового оволодіння ситуацією вони прагнуть знайти аналоги у вже пережитому людством. Зрозуміло, що сучасні кризи і війни примушують в першу чергу звернутися до багатого у цьому відношенні досвіду ХХ ст. Він ще в актуальній колективній пам'яті, до того ж є полем постійної ідейної боротьби. Все це робить доцільним хоча б побіжний погляд на цей досвід.

Кризи та війни для пересічних учасників історичного процесу видавалися проривами ірраціонального. Якщо в докризовий чи в мирний період можна було розраховувати свої дії на рік, два чи більше, то з настанням кризи чи війни люди починали мислити дуже короткими часовими відтинками. Особливо це стосується війни.

Спогади фронтників, які воювали солдатами в різних арміях і по різні боки фронту, напрочуд схожі. В романі «Розбиті» німецького письменника Ганса Вернера Ріхтера, якому довелося воювати в складі вермахту в Італії, читаємо: «День за днем з п'ятої ранку починався ураганний вогонь і поливав їх гору до пізнього вечора. А вночі важкі снаряди літали над ними прямо в «Долину смерті». Знову падав дощ і вода збігала схилом в їхній окоп. В сутінках вони повзли скелями за продовольством. Але рідко отримували хоч щось. День і ніч сиділи вони, підтягнувши коліна, прикривши обличчя касками, і чекали атаки» [36, с. 120]. На фронті людина відчуває страх за своє життя, але поступово звикає і навіть стає байдужою до смертей інших. «Гюлер сидів на камені, дивлячись в бік бою. Крики чулися все частіше. Це кликали на допомогу поранені і стогнали вмираючі. Гюлер розрізняв крики і систематизував їх. «Ось цьому, - думав він, - цьому кінець» [36, с. 109].

Унікальними за правдивістю і щирістю є «Спомини про війну» професора, співробітника Ермітажу Миколи Нікуліна. Він усю війну провоював на передовій. Найпідлішою справою він вважав героїзацію

війни. «Війна – найбільше свинство, яке колись вигадав рід людський. Пригнічує на війні не лише усвідомлення невідворотності смерті. Пригнічує дрібна несправедливість, підлість ближнього, розгул збочень і панування грубої сили... Опухлий від голоду, ти сьорбаєш пусту баланду – вода з водою, а поряд офіцер жере м'ясо» І далі: «Багато хто переконалися на війні, що життя людське нічого не варте і почали поводитися, керуючись принципом «лови момент» – хапай жирний шматок за будь-яку ціну, дави ближнього, будь-якими засобами відірви від загального пирога якомога більше» [37].

Миколі Нікуліну довелося побачити жах, перед яким дюрерівські «танці смерті» видаються дитячими забавками: «Штабеля трупів біля залізниці виглядали як засніжені пагорби, були видні лише тіла, що лежали зверху. Пізніше, весною, коли сніг розтанув, відкрилося все, що було внизу. Біля самої землі лежали вбиті в літньому обмундируванні – в гімнастерках і ботинках. Це були жертви осінніх боїв 1941 року. На них рядами громадилися морські піхотинці в бушлатах і широких чорних брюках («кльошах»). Вище – сибіряки в кожушках і валянках, які йшли в атаку у січні – лютому сорок другого. Ще вище – політбійці в ватниках і ганчіркових шапках (такі шапки давали в блокадному Ленінграді). На них – тіла в шинелях, маскхалатах, с касками на головах і без них. Тут змішалися трупи солдат багатьох дивізій, які атакували залізничне полотно в перші місяці 1942 року. Страшна діаграма наших “успіхів”» [37].

Що ж соціології тут робити? Таке запитання теж було поставлене ще після Першої світової війни. Одним з тих, хто його чітко формулював і намагався дати на нього відповідь був російський генерал Микола Головін. Це дуже суперечлива постать. Він був одним з найосвіченіших російських військовиків, як професор викладав в Миколаївській академії Генерального штабу, під час Першої світової війни командував гусарським полком, був начальником штабу армії, після Жовтневої революції брав участь в білому русі, емігрував у Францію, викладав історію військового мистецтва в різних навчальних закладах Франції і США. Кінець життя Миколи Головіна був ганебним. Він пішов на співробітництво з нацистськими окупантами, відправляв російських добровольців на роботи в Німеччину, писав пропагандистські статті на користь Третього рейху. Але незважаючи на це його книжки і статті зберігають певну цінність для сьогоденних досліджень. Він одним з перших спробував перелити безпосередні враження від війни у соціологічну рефлексію.

Микола Головін вважав, що для розуміння війни необхідна загальна наука про неї, якою може стати тільки соціологія війни. До цього часу розвивалася лише наука про ведення війни, в яку були вкраплені елементи справжньої науки про війну. Створенню цієї науки заважає та обставина, що «...мережа брехні, яка плететься навколо війни,

стає все більш і більш щільною» [38, с. 65]. Брехня продукується і своїми і супротивниками. Свої брешуть з міркувань патріотизму, для підняття військового духу, для приховування прорахунків і навіть злочинів. Супротивники брешуть з метою приниження тих, з ким змагаються і для самозвеличення. Створити науку про війну, спираючись на письмові джерела, майже неможливо.

Микола Головін вважав, що для створення соціології війни необхідна велика підготовча робота, в яку повинні бути задіяні не лише соціологи, але і психологи зі статистиками. Справа в тому, що поведінка людини під час бою досить суттєво відрізняється від поведінки людини в звичайних умовах. Мотиви діяльності бійця під впливом страху переміщуються в підсвідоме: «Людина, яка бере участь в бою, знаходиться в патологічному стані і поведінка бійця не є поведінкою нормальної людини, тому зрозуміти справжню сутність війни без застосування психологічного апарату неможливо» [38, с. 65]. Таким же чином війна змінює і сприйняття простору: «Лінія, що відділяє вас від ворога – це лінія смерті. До цієї лінії ніхто не любить підходити, а запопадливий розум підказує тисячі зручних приводів, щоб уникнути подальшого зближення» [38, с. 86].

Особливо важливу роль у формуванні соціології війни М. Головін відводив статистиці. Він вважав, що саме статистика віднайшла соціальні закономірності, а військова статистика показала закономірності в, здавалося б, випадкових подіях воєн. Отже, майбутня соціологія війни повинна використовувати усі продуктивні методи дослідження свого об'єкту. «На першому місці серед цих методів потрібно поставити метод статистичний, який дозволяє застосовувати *кількісні* вимірювання багатьох з *якісних* вимірів, що відбуваються в суспільстві. Відшуковуючи за допомогою цього методу прояв закону великого числа, дослідник отримує можливість з'ясувати об'єктивний хід соціальних явищ» [38, с. 159]. Шанобливо ставлячись до статистичного методу, М. Головін статистику розглядав лише як необхідну умову для створення соціології війни. Статистичний метод в перспективі мусив бути лише службовою умовою розвитку соціології війни: «Якщо “статистика війни” потрібна для “соціології війни”, то, в свою чергу, остання потрібна для першої» [38, с. 218].

Пафос творів М. Головіна в тому, що, на його думку, у війни є внутрішня і зовнішня сторони. Вчені переважно займаються другою стороною, тобто стосунками «війна-суспільство». Він же хотів в першу чергу досліджувати внутрішню сторону війни, тобто дії армій [38, с. 89].

Доробок М. Головіна в світлі сучасних викликів виглядає неоднозначним. З одного боку, він звернув увагу на ту обставину, що війна змінює характеристики суспільних відносин, соціальної просторовості, дій людини. Такий підхід і зараз залишається перспективним.

Війна відверто перетворює значні маси людей на засоби вирішення політичних завдань. В умовах воєнних дій виникають нові канали соціальної мобільності. Відмінності в поглядах людей, які видавалися особистою справою, або лише приводом для дискусії, стають основою поділу в раніше єдиній спільноті. Збій у системі розпізнавання «свій-чужий» в цій новій ситуації може дуже дорого коштувати. Люди, від яких ніхто не очікував зла, стають катами і гвалтівниками. У інших же чоловіків і жінок, які жили суто приватним життям, війна пробуджує людинолюбців і рятівників страждаючих мирних мешканців.

Ландшафтні особливості місцевості, на які за мирних часів ніхто не звертав увагу, набувають просто життєвої важливості. Пагорби перетворюються на пануючі висоти, залізничний насип стає лінією оборони, якась містина внаслідок того, що прострілюється з усіх боків, стає долиною смерті. Регіон, який сприймали як єдиний, раптово ділиться на свою і чужу зони. В новій конфігурації простору створюються своєрідні «горловини» КПП, через які рухається мирне населення.

Без сумніву, дії людських колективів в безпосередніх боєзіткненнях і на цей час не дуже добре вивчені. Але для сучасних воєнних конфліктів, що добре видно на прикладі війни в Донбасі, оптика бачення завдань соціології в воєнному конфлікті, яку намагався задати М. Головін, не дуже перспективна. На першому етапі тут значну роль відігравали підривні технології, в яких мирне населення використовувалось як засіб. Велику роль в конфлікті відігравала і відіграє інформаційна складова. За багатьма іншими параметрами ця війна є неklasичною, через що за нею і закріпилася беззмістовна етикетка «гібридна» [39]. В цій війні з суто військової точки зору багато що виглядає ірраціональним.

Для розробки методології аналізу криз і воєн в сучасному світі, включно з українською кризою і війною в Донбасі, необхідна нова теоретична перспектива, яка повинна бути достатньо широкою.

Контури можливого теоретичного синтезу

На мою думку, нова перспектива бачення сучасної соціальної реальності може спертися на три наявні соціологічні підходи – світ-системний аналіз, екологічну соціологію і теорію Другого модерну. Усі вони виникли як результат протесту проти суспільствознавчої ортодоксії, яка безроздільно панувала до 1960-х рр. і багато в чому панує у всьому світі і дотепер. Саме з цією ортодоксією пов'язаний непевний методологічний стан соціології.

Один з представників другої генерації світ-системного аналізу Георгій Дерлугьян так змальовує ситуацію з виникненням напрямку, до якого він себе відносить: «В 1950-ті – 1960-ті роки вперше виникає питання про створення єдиної теорії суспільства, яка б синтезувала

досягнення сучасного суспільствознавства. В результаті з'являється парадигма модернізації, яка вражає своїм оптимізмом і розмахом, в її західному, ліберальному, і в радянському, марксистському варіантах. Потім парадигма модернізації руйнується під впливом вибуху молодіжного протесту 1968 року, який привів до втрати ідеологічної віри в спрямований згори прогрес. Вивільнення молодшого покоління теоретиків школи модернізації від ідеологічних забобонів своїх вчителів привело в 1970-ті роки до серії теоретичних проривів, які в сумі задають параметри нової парадигми» [40, с. 373–374].

Іммануїл Валлерстайн, який є головним фундатором світ-системного аналізу, згадував у передмові 2011 р. до перевидання своєї фундаментальної праці «Світ-система Модерну I» про суперечку з веберіанцями: «В той час книга Вебера про протестантську етику отримала розхожу інтерпретацію, згідно з якою наявність певного роду цінностей є необхідною передумовою для того, що в післявоєнний період прагнули називати модернізацією, або (економічним) розвитком. Для вчених того часу було звичайною практикою екзаменувати країну за країною на предмет існування (або появи) в ній таких цінностей. В результаті було створено щось на зразок неформальної хронологічної ієрархії ходи поступу. Яка країна була в ній першою? Яка йшла слідом за нею? Яка могла б виявитися наступною? А звідси виникало запитання: що ж в даний час повинна зробити та чи інша країна, для того, щоб стати наступною?» [41, с. XVIII]. Ця розхожа інтерпретація до нашого часу не стала надбанням історії. Вона продовжує бути практичною формою дій США і взагалі Заходу стосовно решти світу. В Україні цей підхід примудрилися застосовувати навіть до регіонів.

З самого початку І. Валлерстайн спирався на чітку методологічну позицію: «Формування концептуального уявлення повинне визначати – принаймні більшу частину часу дослідження – інструментарій дослідження, але не навпаки» [41, с. 9]. В світлі нашого попереднього розгляду можна висловити лише захоплення такою чіткою настановою. Саме вона зробила можливим створення соціологічного теоретичного напрямку аналізу, який спирається просто на Тибет історичного матеріалу, але не втрачає свого соціологічного характеру.

Світ-системний аналіз починається з визначення одиниці опису переходу від феодального суспільства до Модерну, які визнаються різними світами: «Які адекватні одиниці опису цієї «відмінності» і в чому її причини? В певному сенсі більшість головних теоретичних дискусій нашого часу можна звести до суперечок навколо цього великого питання сучасної соціальної науки. Тому аналіз процесу соціальних змін в сучасному світі слід почати з визначення інтелектуального маршруту пошуку понять, необхідних для цього аналізу» [41, с. 3]. І. Валлерстайн головним поняттям зробив соціальну систему. Виникло питання про визначення її зовнішніх кордонів і розмежування внутрішнього і

зовнішнього в розвитку тієї чи іншої системи. Відповідь на нього виглядає достатньо економцентрично: «Ми беремо як визначальну характеристику соціальної системи існування в ній поділу праці, так що різні сектори або географічні зони в ній залежать від економічного обміну з іншими для безперешкодного та безперервного забезпечення потреб зони. Зрозуміло, що такий економічний обмін може існувати без спільної політичної структури і навіть, що ще більш очевидно, без спільної культури, що поділяється всіма» [42, с. 23].

Головним супротивником світ-системного аналізу є методологічний націоналізм. І. Валлерстайн вважає, що останній створює ілюзії, а потім їх реїфікує. Це особливо наочно в аналізі так званої «відсталості». Дослідники цілком серйозно можуть порівнювати Францію XVII ст. і Індію XX ст., ваххабізм і європейську Реформацію. Засновник світ-системного аналізу писав: «Якраз на цьому етапі міркувань я відкинув ідею зробити бажаною одиницею аналізу як суверенну державу, так і ще більш непевне поняття національної спільноти. Я вирішив, що вони не є прикладами соціальних систем, оскільки говорити про соціальні зміни можна лише стосовно соціальних систем. Єдиною соціальною системою в цій схемі виявилася світ-система» [41, с. 7]. Вчений пише, що «якщо ми збираємось говорити про стадії розвитку – а нам необхідно говорити про стадії, - це мають бути стадії розвитку соціальних систем, тобто цілісностей. А єдиними цілісностями, які існують або існували історично, є мінісистеми і світсистеми, а в XIX – XX ст. існувала лише одна світсистема – капіталістична світоеконіміка» [42, с. 23].

Мінісистеми існували лише на початковому етапі історії, а потім виникають різноманітні світ-системи, які можуть бути або світ-еконіміками, або світ-імперіями в залежності від домінуючого способу забезпечення цілісності. «Залишивши осторонь нині не функціонуючі мінісистеми, єдиним видом соціальної системи є світсистема, яку ми визначаємо дуже просто – як спільноту з єдиною системою поділу праці і множиною культурних систем. Звідси логічно випливає, що можуть існувати два різновиди такої світсистеми – зі спільною політичною системою і без неї. Ми можемо описати їх як світ-імперію і як світ-еконіміку» [42, с. 24].

До епохи Модерну на нашій планеті існувало декілька світ-систем. В Європі в силу збігу обставин (в першу чергу, інституційна криза і криза сеньйоральних доходів) капіталізм отримав шанс вирватися зі знесилюючих обіймів феодалних структур. В період, який історики назвали «довгим XVI ст.», відбулося становлення і ствердження європейської світ-еконіміки. В ній з самого початку сформувалися три зони – центр, напівпериферія і периферія. Країни центру домінують над всією капіталістичною системою, країни напівпериферії займають проміжне становище, перебуваючи в залежності від центру, але

домінуючи над периферією. Периферія є об'єктом експлуатації як з боку центру, так і напівпериферії. І. Валлерстайн вважає: «Три структурні позиції світ-економіки – серцевина (центр), периферія і напівпериферія – стабілізувалися приблизно до 1640 р. Як конкретні райони ввійшли в певні зони, а не в інші – довга історія. Ключовий факт полягає в тому, що в північно-західній Європі з самого початку задані легкі відмінності збіглися з інтересами різних місцевих груп і привели до розвитку сильного державного механізму, а в периферійних районах вони гостро розійшлися, що призвело до ослаблення державного механізму. Як тільки ми отримали різницю в силі державних машин, в дію вступив «нерівний обмін», що нав'язувався сильними державами слабким, державами серцевини периферійним регіонам. Таким чином, капіталізм використовує не тільки привласнення власником додаткової вартості, що вироблена робітником, але й присвоєння зоною серцевини додаткової вартості, що виробляється в світоekonomіці в цілому» [42, с. 38].

Капіталістична світ-економіка стала глобальною в ХІХ ст. З того часу вона цієї властивості не втрачала, хоча і зазнавала певних трансформацій у зв'язку з Російською революцією 1917 р., Другою світовою війною, утворення світової соціалістичної системи, а потім і з її крахом. Держави увесь час були лише способом управління відносинами праці і капіталу на локальному рівні.

Структурування системи змінювалося. В ній існували періоди глобальної гегемонії певних держав центру. І. Валлерстайн нараховує три таких випадки, коли відповідно домінували Голландія, Великобританія і США. Встановленню гегемонії передували довгі періоди війни: «В кожному випадку гегемонія була забезпечена тридцятирічною світовою війною. Під світовою війною я маю на увазі (знов-таки щоб ввести обмеження) сухопутну, таку, що залучає до зіткнення (не обов'язково на довгий час) майже всі основні військові держави епохи, що призводить до руйнівних наслідків для землі і населення. З кожним випадком гегемонії пов'язана одна з таких війн. Світова війна «Альфа» була тридцятирічною і продовжувалася з 1618 по 1648 р., коли інтереси Голландії в світ-економіці взяли верх над інтересами Габсбургів. Світова війна «Бета» – це наполеонівські війни з 1792 до 1815 р. Тоді інтереси Великобританії восторжествували над французькими. Світова війна «Гамма» – це довгі євразійські війни з 1914 до 1945 р., коли інтереси США одержали гору над інтересами Німеччини» [42, с. 101].

Функціонування капіталістичної світ-економіки знає внутрішні ритми, головний з яких отримав назву «довгих хвиль» Миколи Кондратьєва. Сучасні автори нараховують 5 кондратьєвських циклів світової економіки від кінця 1780-х років і до кожного з них розрахували кризи на обох фазах [43]. Кожна з хвиль закінчувалася переходом від одного технологічного укладу до іншого і зміною загального дизайну

суспільства Модерну. Криза 2008 р. начебто повинна була позначити початок нової хвилі в її висхідній фазі, але цього не спостерігається. Виникає враження, що капіталізм як світова система вичерпав свої відтворюючі функції.

І. Валлерстайн розглядав відмінності між різними хвилями М. Кондратьєва. Я не буду докладно на цьому зупинятися. Скажу лише, що всі фази розвитку капіталізму були пов'язані з екстерналізацією витрат. Зараз теж країни центру світової капіталістичної системи борються за те, щоб на когось перекласти свої витрати. Але їх можливості в сучасному світі суттєво зменшилися. Це стосується і екологічних обмежень, і деруралізації, і демократизації в сучасному світі. Теоретик світ-системного аналізу вважав, що «результатом стане початок «хаосу», який є просто розширенням нормальних флуктуацій системи з кумулятивним ефектом» [42, с. 364]. Світова система буде ставати все більш нестабільною, держави будуть втрачати силу і розповсюдяться «малі війни». Відволікання ресурсів на нову гонку озброєнь призведе до розповсюдження хвороб (І. Валлерстайн говорить про СНІД) [42, с. 364–369].

Руйнування капіталізму зараз зовсім не обіцяє нового справедливого світу, адже у людства немає прийнятної альтернативи. Перспектива видається тому непевною: «Після біфуркації, після, скажімо, 2050 або 2075 р., ми можемо бути впевненими в дуже небагато чому. Ми більше не будемо жити в капіталістичній світ-економіці. Замість неї ми будемо жити в якомусь новому ладі або ладах, в якійсь новій історичній системі або системах. І тоді ми, ймовірно, звідаємо знову відносний мир, стабільність і легітимність, які ми вже знали, або гірші. Це і невідомо нам, і залежить від нас» [42, с. 370].

Гегемонія США зараз слабшає. Якщо в 1980-1990 рр. ця країна поглинала до двох третин світового інвестиційного капіталу [40, с. 21], то потім значні його потоки пішли в Китай. Привабливими місцями для інвестицій ставали ЄС і, на певному, етапі Росія. Все це штовхає гегемона, що слабшає, до пошуку відповідей на виклики. Г. Дерлугьян слушно звертає увагу на особливості американської гегемонії, порівнюючи її з гегемонією Великої Британії: «Британська імперія, звичайно, була колоніальною. Американська глобальна імперія спирається на ієрархію формально незалежних держав, що утримуються в прийнятному для гегемона стані різноманітними механізмами «спільних цінностей», торговельних угод, фінансових інститутів, але не в останню чергу і військових баз» [40, с. 21].

Особливості американської гегемонії впливають на усю світову систему. Саме з цим пов'язане таке явище як війна за дорученням, коли гегемон уникає участі в прямих війнах, але стимулює чи регулює в потрібному напрямку війни між країнами периферії і напівпериферії.

Тут треба врахувати ще одну особливість сучасного розвитку світової капіталістичної системи. Про неї Г. Дерлугьян пише так: «Парадокс в тому, що держава підміняється владою елітних сімей як в самому центрі системи, так і на її глибокій периферії. Тільки в ядрі капіталістична олігархія кооперується і діє заодно, а на периферії олігархи постійно дробляться і жорстко інтригують один проти одного, по ходу не дозволяючи оформитись сильній владі, щоб не потрапити під неї» [40, с. 211].

Україна за роки незалежності просунулася саме до периферії світової капіталістичної системи, хоча початкові умови дозволяли їй утримуватися на напівпериферії з перспективою підйому [44]. Головним суб'єктом периферизації країни стали елітні групи, які в той час формувалися. Вони перетворилися на головних визискувачів гео економічної ренти, яка перетікала в ядро світової капіталістичної системи. Цілком можна погодитися з Г. Дерлугьяном, який написав про еліти Східної Європи: «Зміна вектору залежності стала їхньою стратегією виходу з революції» [40, с. 199].

Світ-системний аналіз, представлений працями А. Г. Франка, І. Валлерстайна, Дж. Аррігі, С. Аміна, А. Коротаєва, Г. Дерлугьяна та ін., є одним з найпотужніших напрямків соціологічного аналізу в сучасному суспільствознавстві. Можна цілком погодитися з Г. Дерлугьяном, що «світосистемний погляд дуже важко представити в стислому викладі. Це не теорія, а епістемологічний рух метатеоретичного рівня, заявка на зміну парадигми усєї науки XIX – XX ст.» [40, с. 367].

Це не означає, що ми повинні прийняти твори І. Валлерстайна як нове святе писмо. Мені вже доводилося писати про те, що в його працях часом ігноруються позаекономічні чинники суспільного розвитку, а реальна єдність людської історії пов'язується лише з капіталізмом [45, с. 97]. Разом з тим, саме світ-системний аналіз дає загальну рамку для теоретичного синтезу в сучасній соціології.

Одночасно варто відмітити, що представники світ-системного аналізу демонструють відкритість до синтезу, але поки що лише з близькими напрямками в соціології і економіці. Г. Дерлугьян поділяє думку Рендалла Коллінза, що найбільш проривними в розумінні макроісторичних процесів були наступні досягнення: 1) нова теорія виникнення і розвитку держави; 2) дослідження революцій у взаємодії з громадянським суспільством; 3) нішева теорія ринків; 4) світосистемна перспектива [40, с. 333]. Про зроблене переважно в 1970-ті роки він пише: «Прориви здійснювали окремі школи, часом зовсім не пов'язані з іншими школами. Нам, наступним одному-двом поколінням дослідників, належить захоплююча робота по одночасному оволодінню і, потім, використанню цих теоретичних проривів» [40, с. 374]. З одного боку, варто тільки вітати такі настрої, але, з іншого боку, слід сказати про

теоретичну сліпоту. До уваги приймаються лише близькі до свого теоретичні підходи.

Проблема взаємодії суспільства з тим, що називають «природним середовищем» постійно з'являється на сторінках праць І. Валлерстайна. В передмові 2011 р. до «Світ-системи Модерну І» він навіть написав досить кумедний абзац: «Нарешті, мене критикували за нехтування фактором зовнішнього середовища. Перш за все мене схилили до визнання того, що я, зрозуміло, зробив це ненавмисно. Однак від цього двозначного виправдання мене позбавив Джейсон Мур, який виконавши ретельне прочитання першого тому, показав, що екологічні фактори і їх вплив на процес побудови капіталістичного світу-економіки становлять складову частину мого дослідження і, більш того, стоять в його центрі. Я дійсно був вражений, настільки я втілював в своїй книзі те, в нехтуванні чим мене поприкали» [41, с. XXX]. Незважаючи на щире здивування автора, треба все ж сказати, що екологічні фактори у нього становлять фактори зовнішнього середовища. Мова ж мусить йти про більш глибоку реальність.

Цією реальністю десь одночасно з фундаторами світ-системного аналізу почала займатися група авторів, які мали різні наукові спеціальності (антрополог Грегорі Бейтсон, фізик Фрітгоф Капра, культуролог Теодор Роззак, соціолог Уільям Р. Каттон мол.). В межах цього широкого руху виникла екологічна соціологія. Її подальша доля достатньо парадоксальна. Незважаючи на те, що екологічні проблеми стають все більше гострими, в буквальному сенсі від їх вирішення залежить виживання людства, але сприйняття ідей екологічної соціології світовим соціологічним співтовариством залишається надзвичайно незначним. Найчастіше екологічну соціологію намагаються звести до «соціології доквілля». Між тим, мова йде про принципово новий підхід до суспільного життя.

Суспільство в екологічній соціології аналізується як відкрита система. Центральним поняттям аналізу стає соціо-екологічний метаболізм. Обмінні процеси між людством і природним середовищем на поверхні Землі, обмінні процеси в самому природному середовищі і в суспільних системах становлять саму умову суспільного життя [46].

Прецедентним текстом екосоціології є праця Уільяма Каттона молодшого «Overshoot. The Ecological Basis of Revolutionary Change» [47]. Її автор як на класика постійно посилається на Томаса Мальтуса і протиставляє свою позицію соціологізму Емілія Дюркгайма. Мабуть, це є однією з причин нечутливості основного масиву соціологічного співтовариства до ідей екосоціології. Соціологи як аксіому повторюють, що соціальні факти повинні бути пояснені іншими соціальними фактами. В даному ж випадку навіть людські спільноти розглядаються як редуковані біотичні спільноти, в яких домінують люди [47, с. 100].

Головною категорією аналізу в праці У. Каттона мол. є «несуча здатність», якій він дає таке визначення: «Несучу здатність для даного виду істот (і даного образу життя) можна визначити як *максимально можливе, постійно докладене припустиме навантаження*, - тобто навантаження, невелике перебільшення якого може зруйнувати здатність середовища підтримувати даний біологічний вид. <...> Несучу здатність можна виразити кількісно, як число істот з певним образом життя, які підтримуються оточуючим середовищем протягом *невизначено довгого часу*» [47, с. 22].

Людські спільноти намагаються збільшити несучу здатність середовища свого життя. Найдавніший спосіб зробити це – завоювати територію інших спільнот і знищити своїх конкурентів. Європейські переселенці з цих міркувань організували геноцид індіанців. Можна винаходити унікальні технології і досягати торговельних переваг, що формує «примарні площі», які нібито збільшують несучу здатність. Але з початку індустріального виробництва головним способом збільшити несучу здатність стало використання накопичених в надрах Землі корисних копалин, які не відновлюються. У. Каттон мол. пише: «Примарні угіддя кам'яновугільного періоду стали основою сучасного життя» [47, с. 57]. На одну з ключових фігур людської історії з цієї точки зору перетворюється англійський винахід, вдосконалювач парового двигуна Джеймс Ватт.

Капіталізм, як соціальна форма розвитку індустріального виробництва, мав принципово важливі екологічні наслідки. По-перше, людство почало перетворюватися на колективного сапрофіта, що живиться енергією мертвих організмів. Це дало відчуття ілюзорної незалежності від несучої здатності планети і сподівання, що населенню, чисельність якого постійно збільшується, можна постійно підвищувати рівень життя. Почалася «ера достатку». В наш час несуча здатність планети перевищена в 10 разів [47, с. 59].

По-друге, в період капіталізму людство перетворилося на антиеволюційний механізм. Якщо біологічна еволюція зв'язувала вуглець і ховала його під поверхню планети, то людство стрімко почало його вивільняти і викидати в атмосферу. Це загрожує порушенням балансу атмосфери, який зробив можливими вищі форми життя включно з людиною. Зараз 1/5 повітря становить кисень, 99% якого вивільнила біосфера за останні 600 млн. років. Вуглець же зв'язувався зі швидкістю 625000 т. на рік. Людство з 1970-х рр. повертає його в атмосферу біля 4 млрд. т. на рік, руйнуючи газовий баланс з катастрофічною швидкістю [47, с. 59]. Сучасні люди крадуть ресурси у своїх нащадків: «Майбутнє не голосує, воно не чинить вплив на ринок, його не видно. Тому теперішнє почало красти у нащадків» [47, с. 57].

По-третє, боротьба за ресурси вже давно стала одним з головним чинників напруженості між людськими спільнотами і в самих спільнотах.

Мрія про загальний добробут є абсолютно примарною. Країни центру світової капіталістичної системи прагнуть зберегти свій рівень добробуту за рахунок країн периферії, а ті, в свою чергу, вимагають перерозподілу ресурсів. Успіх в такій боротьбі, як правило, досягається за рахунок деградації докільця (прикладом може служити сучасний Китай). У. Каттон мол. прямо пише: «Решта світу не може більше розраховувати на досягнення високого рівня життя, до якого звикли американці» [47, с. 79]. Але ж демонстраційний ефект штовхає саме до таких прагнень.

Ресурсний компонент присутній у всіх сучасних війнах і його значення буде тільки посилюватися. Стратегія боротьби за ресурсні переваги окремих країн погіршує загальні шанси на виживання, але вся система відносин штовхає до егоїстичної поведінки. При цьому «ідеологи будуть продовжувати шукати пояснення ерозії політичних свобод і ігнорувати екологічні причини» [47, с. 55]. В суспільствах в різних формах буде наростати пошук «непотрібних членів» і кожен буде боятися стати саме ним. Це стосується і окремих народів. «...Нацизм – це частково реакція нації на те, що її визнали зайвою» [47, с. 191].

На будь-який біологічний вид, який перевищив несучу здатність території свого існування, очікує sukcesія. Останній термін в праці означає перехід біологічного співтовариства з одного типу в інший. Для домінуючих видів є три варіанти sukcesії: 1) втрата домінуючого становища; 2) вимирання; 3) міграцію в інше середовище [47, с. 105]. Якщо людство не схаменеться, то для нього найвірогіднішим є другий варіант: «Для усіх біологічних видів закон один: вибух популяції, перевищення несучої здатності, вимирання» [47, с. 185].

Хоча У. Каттон мол. суворо говорить своєму читачу, що «кінець наступив ще вчора», що людство вступило в «постекзуберантну еру» (еру після достатку), коли за інерцією продовжує збільшуватися населення, але ресурсів для нього залишається все менше, що веде до все більш несправедливого світоустрою з жорстокою ієрархією, але він хоче залишити якусь надію. Тут варто сказати, що засновник екологічної соціології вважав, що людина, перетворившись на колективного сапрофіта, стала Homo colossus. Цей колос, як і личить, стоїть на глиняних ногах. Більше того, він знищує біосферу, яка є умовою його існування. Тому треба повернутися до Homo sapiens: «Ми повинні навчитися жити в межах несучої здатності, відмовившись від спроб її зруйнувати. Ми повинні навчитися жити, ґрунтуючись на поновлюваних ресурсах, і споживати їх не швидше, ніж вони поновлюються. Останньою надією для людства мусить стати екологічна скромність» [47, с. 231]. В іншому місці У. Каттон мол. навіть пише: «Нам належить підтримувати Землю такою, якою вона сформувалася на момент появи на ній нашого виду Homo sapiens» [47, с. 209].

Я вже сказав, що проект екологічної соціології Уільяма Каттона мол. має інтенції, які роблять його неприйнятним соціологічним

співтовариством. Зараз вкажу ще на деякі з них. Він передбачає перехід на джерела енергії, які поновлюються. Це в свою чергу об'єктивно передбачає стрімке скорочення населення у всьому світі. Якщо таку установку перетворити на політичну настанову, то це зробить нашу планету пеклом. Країни центру світової капіталістичної системи очікування скорочення чисельності населення, які будуть підкріплені силовим тиском, скерують на периферію. Україна вже стикається з цим. Західні партнери нинішньої правлячої коаліції в нашій країні радять нам рухатися шляхом аграризації, що неминуче означає скорочення населення. Ця перспектива цілком відверто обговорюються [48].

У. Каттон мол. дивиться на людину як на суто земний феномен, не беручи до уваги можливий космічний напрямок розвитку людства. Але і заклик до екологічної скромності, який в цілому можна лише вітати, ґрунтується на утопічній основі. Людина не може повернути Землю до стану, який існував 40 тис. років тому. Можна погодитися з тим, що діяльність людини в період індустріального розвитку стала для біосфери планети повзучою катастрофою, яка зараз проривається планетарними катастрофами, одним з прикладів яких є катастрофа на Чорнобильській АЕС. Вченими достатньо надійно доведено, що після катастрофи неможливо повернутися до передкатастрофного стану, а треба шукати нової рівноваги в системі [46].

Екологічна соціологія дозволяє зрозуміти сучасну кризу світової капіталістичної системи як руйнування детритної екосистеми. Такий погляд цілком можна включити в світ-системну перспективу. Але синтез цих напрямків соціологічного аналізу не може бути здійснений на основі підпорядкування екологічної соціології світ-системному аналізу. Екологічна соціологія – це гранично широкий погляд на суспільство як на різновид відкритих систем, які здатні до самоорганізації і саморозвитку. Капіталізм – лише загрозливий епізод в історії людства. Правда, руйнування капіталізму може закінчитися загальною загибеллю виду *Homo sapiens*. В силу цих обставин екологічна соціологія може претендувати на те, щоб перетворитися на загальну теоретичну рамку розвитку сучасної соціології.

Третім елементом теоретичного синтезу повинне стати вчення про Другий модерн Ульріха Бека і Зигмунта Баумана. Ці автори звертають увагу на етапи в межах Модерну. На їх погляд, сучасні проблеми людства пов'язані з переходом від Першого модерну до Другого. Для Ульріха Бека Другий модерн – це глобальне суспільство ризику. Сучасні ризики відрізняються від ризиків попередніх епох тим, що вони виробляються суспільством, ставши частиною суспільного відтворення. Суспільство в цих умовах втратило іншого в природі. Проводити між ними кордон на нашій планеті – це сіяти ілюзії. Наука, яка в попередній період Модерну вважалася головною надією людства, зараз теж включена у виробництво ризиків: «Тепер при переході в практику науки

стикаються з власним об'єктивованим минулим і сучасним; з самими собою як продуктом і продуцентом реальності і проблем, які їм належить проаналізувати і подолати. Вони уявляються вже не тільки джерелом розв'язання проблем, але одночасно і як *джерело причин проблем*» [49, с. 237].

Другий модерн відрізняється від Першого системно: на рівні технологій (індустріальне і інформаційне суспільства), на рівні соціальних структур (глобалізація правлячого класу, поява транснаціональної буржуазії і розпорошення, атомізація людей найманої праці), на рівні страхів і сподівань [50, с. 311–312].

Детальну картину життя людей в суспільствах Другого модерну вже багато років пише Зигмунт Бауман. Він називає Перший модерн «важкою модерніт», а Другий – «легкою» [51, с. 27]. На рівні економічних відносин «епоха “важкої модерніт” дійсно була часом заручин між капіталом і працею, що підкріплювалася їх взаємною залежністю» [51, с. 27]. Зараз «...капітал скасував свою залежність від праці за допомогою нової свободи переміщення, про яку раніше не доводилося і мріяти. Його відтворення і зростання стали за великим рахунком незалежними від тривалості тієї або іншої локальної угоди з працею» [51, с. 27].

З. Бауман говорить про індивідуалізоване суспільство, адже відповідальність за свою долю в ньому покладається виключно на індивіда. Йому дається така свобода, якої не знала попередня історія. Ризики і суперечності між тим, як і раніше, виробляються суспільством, але саме індивіду зараз ставиться в обов'язок самотужки їх долати [51, с. 59]. Індивіди змушені нести свою відповідальність в світі, в якому «знецінюється порядок як такий» і де відбувається «реванш кочівників» [51, с. 44]. Непевність і тривога стають психологічним фоном сьогодення, адже «...не лише *становище* індивідів в суспільстві, але і самі *місця*, до яких вони можуть отримати доступ і які прагнуть зайняти, швидко трансформуються і навряд чи можуть надійно служити в якості мети чийогось життя» [51, с. 183].

Для маси атомізованих людей найманої праці і для самозайнятих, кількість яких зростає, З. Бауман використовує поняття «прекаріат» (від англ. Precarious – сумнівний, непевний, нестабільний, небезпечний). Про долю цих людей він пише: «Пролетаріат стрімко перетворюється в прекаріат, доповнюючись дедалі ширшим прошарком середнього класу. Зворотне перевтілення вже неможливе. Перетворення пролетаріату минулих часів у бойовий клас значною мірою сприяла влада – так само, як нинішній атомізації прекаріату, спадкоємцю та могильнику пролетарських традицій і спадщини» [52, с. 83].

В умовах Другого модерну змінюється влада, яка все більше замикається на самій собі. Вона перетворюється на владу без відповідальності. Принципово те, що влада і політика все більше

розходяться між собою. «Втеча і вислизання, легкість і змінність прийшли на заміну потужній і зловісній присутності як головним прийомом панування» [51, с. 44].

Легкість влади в сучасному світі поєднується з жорсткою ієрархією: «Сьогодні біля двадцяти багатих, але таких, що роздираються проблемами, занепокоєних і позбавлених впевненості країн протистоять решті світу, який вже більше не схильний орієнтуватися на їх розуміння прогресу і щастя, але з кожним днем все більше потрапляє в залежність від них навіть в збереженні осколків щастя або простому виживанні за рахунок мізерних власних коштів» [51, с. 105].

Пануючі в сучасному світі сили підривають політичні інститути. Це знаходить вияв у послабленні держав, яке особливо помітно на периферії світової капіталістичної системи. «Для забезпечення свободи маневру і безмежного розширення можливостей переслідувати свої цілі світова фінансова, торгівельна і інформаційна системи зацікавлені в політичній фрагментації, причому в планетарному масштабі. Можна сказати, що вони потребують «слабких держав», тобто таких держав, які, незважаючи на їх *слабкість* все ж залишаються *державами*» [51, с. 242]. З. Бауман пише, що такі слабкі держави необхідні в якості «місцевих поліцейських дільниць» [51, с. 243]. Зовсім без них домінуючій неполітичній владі важко було б забезпечувати хоча б мінімальний рівень суспільної безпеки, без якого капіталу важко було б досягати своєї мети і визискувати прибуткову вартість.

Капітал в умовах Другого модерну зацікавлений в людях в першу чергу як в споживачах. Одним з наслідків цієї обставини є загальна моральна деградація. З. Бауман говорить: «Споживацький підхід, можливо, змашує коліщатка економіки, але сипле пісок у підшипники моральності» [52, с. 23]. Це стає ще однією з причин деградації демократії. З-під моральної оцінки за спільної згоди виводяться все більше сфер суспільного життя. З. Бауман цей процес назвав «адіафоризацією» [52, с. 52]. Місце моральних оцінок займають прагматичні присуди, які можуть обертатися на 180⁰ в залежності від обстановки.

Теорія Другого модерну суттєво доповнює світ-системний аналіз деталями меза- і мікрорівнів. Але між положеннями цих напрямків соціологічного аналізу є і суттєві моменти напруги. Однією з них є концепція глобалізації. І. Валлерстайн її рішуче відкидає, вважаючи іншим виданням модернізації [53]. З. Бауман вбачає в ній сенс: «...Концепція “глобалізації” була створена для того, щоб замінити попередню концепцію “універсалізації”, коли стало зрозумілим, що встановлення глобальних зв'язків і мереж не має нічого спільного з навмисністю і контрольованістю, які малися на увазі нею. Поняття глобалізації описує процеси, які є самочинними, стихійними і невпорядкованими, процеси, що відбуваються без участі людей, що

сидять за пультами управління, що займаються плануванням і що тим більше приймають на себе відповідальність за кінцевий результат» [51, с. 43].

Заклик до синтезу, який тут пропонується, доцільно супроводити деякими міркуваннями. В сучасній соціології з причини спеціалізації досліджень склалася ситуація слабкості бічного зору. Представники тієї чи іншої школи бачать або своїх прибічників, або супротивників. Школи навіть близькі за теоретичними інтенціями, якщо вони користуються відмінною мовою, залишаються поза увагою. Тому представники світ-системного аналізу не помічають прибічників теорії Другого модерну, і навпаки. Екологічна соціологія взагалі опинилася на периферії сучасного соціологічного теоретизування. Кожна з розглянутих теоретичних позицій має свій стосунок до емпірії. Для світ-системного аналізу емпіричний рівень становлять історичні дослідження, для екологічної соціології – соціальна екологія, для теорії Другого модерну – поточна журналістика і державна статистика. Це теж спричиняє їх неухвагу одна до одної. Між тим, їх синтез міг би принципово змінити ситуацію в сучасній соціології і саме становище соціології серед наук про суспільство.

До речі, синтез не передбачає ліквідацію самих названих шкіл. Достатньо просто враховувати в дослідженнях ідеї одна одної. Лише майбутнє покаже можливість створення синтетичної теорії. Зараз же треба звести в єдиний фокус теоретичної уваги декілька ідей.

1. Модерн мав і до цього часу має своєю соціальною формою світову капіталістичну систему. Вона, розділившись на центр, напівпериферію і периферію, просторово розподіляє потоки ресурсів і ризиків. Ресурси накопичуються в центрі, а ризики (включно з екологічними) – на периферії. Це робить усю конструкцію конфліктною і нестійкою.

2. У своєму розвитку світова капіталістична система після того, як вона стала по-справжньому глобальною в XIX ст., знала два періоди – Першого і Другого модерну. Другий модерн одночасно є і етапом кризи світової капіталістичної системи. Отже, сам Модерн може продовжуватися і поза межами капіталізму.

3. Злиття капіталізму і Модерну має свою екологічну основу, яка перетворила людство на аналог детритної біологічної системи. Це обумовило його залежність від невідтворюваних природних ресурсів і зробило людське суспільство надзвичайно вразливим, обумовивши постійну боротьбу за ресурси між людськими групами. Звідси і парадокс, який полягає в тому, що незважаючи на розповсюдження ідей гуманізму, за період Модерну один геноцид слідував за іншим.

4. Взаємний рух соціальних і екологічних факторів призвів світову капіталістичну систему до загальної кризи, яка загрожує не просто капіталізму, а самій соціальності.

5. До цього часу загальна криза капіталізму не супроводжується виникненням більш високого і екологічно прийняттого способу виробництва. Колишні альтернативи капіталізму розроблялися, виходячи з віри в необмежений поступ. Нова альтернатива повинна враховувати факт, що на планеті Земля людство вийшло за межі «ери достатку». Допоки не буде знайдено нову соціальну форму для Модерну триватиме період нестабільності. Будуть точитися ресурсні війни, які ідеологічно будуть осмислюватись як битви за культурні цінності або за «нестримну свободу». Важко наперед передбачити, скільки буде тривати нестабільність. Для її подолання мало будь-яких абстрактних ідей. Потрібна нова соціальна група, яка поєднає екологічний імператив з імперативом соціальної справедливості. За змістом такі зміни будуть тотожні світовій антикапіталістичній революції, яка, окрім сказаного, ще й забезпечить політичну єдність людства.

В рамках такого синтезу можна зрозуміти ірраціональне в сучасному житті, пов'язане з кризами і війнами. Воно виникає як результат накладання багатьох суперечностей одна на одну, що часом виливається в формування несумісних ціннісних позицій в одному суспільстві, в формування різних координат дії в одній соціальній системі. Для того щоб зрозуміти це потрібна загальна теорія сучасного суспільного розвитку. Як писав П. Копнін, «...раціональне і ірраціональне – моменти єдиного процесу розвитку людського знання. З ірраціональним неможливо розправитись одним махом, воно долається по мірі розвитку людства і його мислення. Цей історичний процес перетворення ірраціонального в раціональне ніколи не завершується в русі самого пізнання і людської практики» [9, с. 340].

Висновки

Спроби соціологічного вивчення сучасних криз і воєн виявили, що в кризовому стані перебуває сама сучасна соціологічна методологія. Вона задає одновимірний статистичний функціоналізм як головний методологічний орієнтир і ізолює соціологію від методологічних змін, обумовлених четвертою науковою революцією.

Аналіз показує, що зведення соціологічної методології до сукупності методів отримання первинної соціологічної інформації та до математичних прийомів її обробки виникло з перетворенням соціології на інститут демократичного суспільства. Супроводжуючи виборчі кампанії та інші демократичні процедури соціологія все більше набувала вжиткового характеру. Практичний розум не потребував високої теорії, але вимагав точності розрахунків.

Соціологія об'єктивно займає позицію представника громадянського суспільства. Розвиток сучасного капіталізму привів до суттєвого знесення останнього. Екстенсивний розвиток інститутів громадянського суспільства в сучасному світі обумовлений тим, що вони

створюються під фінансування з боку різноманітних фондів, які контролюють різні фракції правлячих верств в тій чи іншій країні і в глобальному масштабі. Це загострило і проблему інвестування в соціологічні дослідження. Соціологія потрапляє в залежність від політичного класу і від економічно пануючих верств. Це зробило сервісну функцію в діяльності соціологів провідною. Загальною теорією, яка здійснює орієнтацію емпіричних соціологічних досліджень, стала статистика.

В сучасній соціології виникла незгодженість між теоретичним і методологічним рівнями. виправити ситуацію можуть допомогти приклади єдності теоретичних і методологічних пошуків, які містяться в працях класиків нашої науки.

Для розуміння сучасного світу доцільно сприяти зближенню позицій світ-системного аналізу, екологічної соціології і теорії Другого модерну. Така теоретична позиція дозволить відобразити сучасний світ на мега-, макро-, меза- і мікрорівнях. В результаті виникне теоретична платформа для пояснення конкретних криз і воєн.

В цьому світлі українську кризу і війну в Донбасі вдасться занурити в загальносвітовий контекст і пояснити суперечностями сучасної світової капіталістичної системи, а не просто психологічною неадекватністю того чи іншого лідера чи, що ще гірше, етнічними факторами. В такому випадку спроби покласти відповідальність за суспільні негаразди на мешканців регіону втратять навіть видимість науковості і їх можна буде класифікувати так, як вони того заслуговують, а саме, як маніпулятивну технологію на користь однієї з фракцій правлячого класу.

Список використаної літератури

- 1. Соціологи** опублікували портрет Євромайдану// BBC. Україна. – Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2013/12/131210_euromaydan_sociology_or [Звернення 09.04.2016 р.].
- 2. Злобіна О. Г.** Емоційна складова суспільних перетворень (на прикладі становлення Майдану) /Олена Геннадіївна Злобіна // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. – К.: Ін-т соціології НАНУ: Азбука, 2014. – Вип. 6 (17). – С. 314 – 326.
- 3. Луганщина:** потреби, страхи, оцінки ситуації і надії на майбутнє - общественное мнение // Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/polls/2015a/luganshinannoe-mnenie.htm> [Звернення 09.04.2016 р.].
- 4. Соціологи** показали, что единого Донбасса нет // Подробности. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/2031708-sotsiologi-pokazali-chto-edinogo-donbassa-net.html> [Звернення 09.04.2016 р.].
- 5. Соціолог** пояснила, почему жители Донбасса и Крыма стали адептами «русского мира» // Апостроф.

- Электронний ресурс. Режим доступу: <http://apostrophe.com.ua/news/politics/regional-policy/2016-04-21/sotsiolog-obuyasnila-pochemu-jiteli-donbassa-i-kryima-stali-adeptami-russkogo-mira/56412> [Звернення 09.04.2016 р.]. **6. Кононов И. Ф.** Кризис и война как травматические события в биографиях жителей Донбасса / Илья Федорович Кононов // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – вип.. 21. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 143–156. **7. Малыш Л.** Правила и принципы социологического анализа / Лина Малыш // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2016. – №1. – С. 65–82. **8. Батыгин Г. С., Девятко И. Ф.** Миф о «качественной социологии» / Геннадий Семёнович Батыгин, Инна Феликсовна Девятко // Социологический журнал. – 1994. – № 2. – С. 28–42. – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://jour.isras.ru/upload/journals/1/articles/63/submission/original/63-117-1-SM.pdf> [Звернення 09.04.2016 р.]. **9. Копнин П. В.** Гносеологические и логические основы науки / Павел Васильевич Копнин. – М.: Мысль, 1974. – 568 с. **10. Батыгин Г. С.** Лекции по методологии социологических исследований. Учебник для студентов гуманитарных ВУЗов и аспирантов / Геннадий Семёнович Батыгин. – М.: Аспект-Пресс, 1995. – 286 с. **11. Из переписки Владимира Ядова и Дмитрия Шалина (2010 – 2014)** // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2016. – №1. – С.126–133. **12. Ядов В. А.** Стратегия социологического исследования / Владимир Александрович Ядов. – М.: Академкнига ИКЦ, 2003. – 596 с. – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.alleng.ru/d/sociol/soc038.htm> [Звернення 11.06.2015 р.]. **13. Независимая социология: миф или реальность («круглый стол» в рамках I Конгресса Социологической ассоциации Украины)** // Український соціологічний журнал. – 2011. – №1–2. – С. 115–132. **14. Копнин П. В.** Философские идеи В. И. Ленина и логика / Павел Васильевич Копнин. – М.: Наука, 1969. – 483 с. **15. Стёпин В. С.** Философия науки. Общие проблемы / Вячеслав Семенович Степин. – М.: Гардарики, 2006. – 384 с. **16. Вебер М.** Избранные произведения / Пер. с нем. Составление, общая редакция и послесловие Ю. Н. Давыдова. Предисловие П. П. Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с. (Социологическая мысль Запада). **17. Дюркгейм Э.** Метод социологии // Эмиль Дюркгейм Социология. Её предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана. – М.: Канон, 1995. – 352 с. (История социологии в памятниках). – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://library.khpg.org/files/docs/1372596651.pdf> [Звернення 30.04.2015 р.]. **18. Неусыхин А. И.** «Эмпирическая социология» Макса Вебера и логика исторической науки // Вебер М. Избранное. Образ общества / Пер. с нем. – М.: Юрист, 1994. – С. 589–657. **19. Бендикс Р.** Образ общества у Макса

Вебера // Вебер М. Избранное. Образ общества / Пер. с нем. – М.: Юрист, 1994. – С. 567–588. **20. Лебедев С. А.** Уровни научного знания / Сергей Александрович Лебедев // Вопросы философии. – 2010. – №1. – Электронный ресурс. Режим доступа: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=97 [Звернення 09.04.2015 р.]. **21. Давыдов Ю. Н.** «Картина мира» и типы рациональности. (Новые подходы к изучению социологического наследия Макса Вебера) // Вебер М. Избранные произведения / Пер. с нем. Составление, общая редакция и послесловие Ю. Н. Давыдова. Предисловие П. П. Гайдено. – М.: Прогресс, 1990. – С. 736–771. **22. Анищенко В. С.** Университетского образования без науки быть не может/ Вадим Семенович Анищенко. – Электронный ресурс. Режим доступа: <https://almavest.ru/ru/node/1375> 23. [Звернення 09.04.2016 р.]. **23. Давыдов И.** Рец.: Ло Дж. После метода: беспорядок и социальная наука / Пер. с англ. С. Гавриленко. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. – 325 с. / И. Давыдов // Государство. Религия. Церковь. – 2015. – №3 (33). – С. 414–425. – Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.religion.ranepa.ru/sites/default/files/GRC_3-2015_final.415-426.pdf. [Звернення 09.04.2016 р.]. **24. Вахштайн В.** Джон Ло: социология между семиотикой и топологией // Социологическое обозрение. – 2006. – Т. 5. – №1. – С. 25–30. **25. Ло Дж.** Объекты и пространства / Джон Ло / Пер. с англ. Виктора Вахштайна // Социологическое обозрение. – 2006. – Т. 5. – №1. – С. 31–43. **26. Ло Дж.** Оптика опроса // Социология власти. – 2012. – №4–5. – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.litres.ru/dzhon-lo/optika-oprosa-18800138/> [Звернення 09.04.2016 р.]. **27. Ленин В. И.** Материализм и эмпириокритицизм / Владимир Ильич Ленин. Полное собрание сочинений. – Т. 18. – М.: Издательство политической литературы, 1968. – 525 с. **28. Latour B.** The Pasteurization of France/Translated by Alan Sheridan and John Law. – Harvard University Press Cambridge, Mass.; London, 1988. – 273 p. **29. Harman G.** Prince of Networks: Bruno Latour and Metaphysics / Graham Harman. – Melbourne: Re. press, 2009. – 247 p. **30. Толстова Ю. Н.** История методов исследования как отражение теоретической мысли в социологии / Юлиана Николаевна Толстова // Социс. – 2013. – №8. – С. 13–23. **31. Социально-экономическая статистика:** Учебник для вузов / Под ред. проф. Б. И. Башкатова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 703 с. **32. Орлов А.И.** Математика случая: Вероятность и статистика – основные факты: Учебное пособие / Александр Иванович Орлов. – М.: МЗ-Пресс, 2004. – 110 с. **33. Болтански Л., Тевено Л.** Критика и обоснование справедливости: Очерки социологии градов / Люк Болтански, Лоран Тевено / Пер. с фр. О. В. Ковенева; научн. ред. перевода Н. Е. Копосов. – М.: Новое литературное обозрение, 2013. – 576 с. **34. Паниотто В., Харченко Н.** Кризис в методах опроса и пути его преодоления /Владимир Паниотто,

- Наталья Харченко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2012. – N.1. – С. 3–20. **35. Ильин В. И.** Жизнь как участвующее наблюдение: исповедь социолога / Владимир Иванович Ильин. – Электронный ресурс. Режим доступа: http://ecsocman.hse.ru/data/2011/11/14/1270181288/Ilyin_Zhizn_2010_4.pdf [Звернення 09.04.2016 р.]. **36. Рихтер Г. В.** Избранное / Пер. с нем. / Ганс Вернер Рихтер. – М.: Радуга, 1987. – 640 с. **37. Никулин Н.Н.** Воспоминания о войне / Николай Николаевич Никулин. – 2-е изд. – СПб: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2008. – 244 с. (Хранитель). – Электронный ресурс. Режим доступа: http://royallib.com/book/nikuln_nikolay/vospominaniya_o_voynе.html [Звернення 12.04.2016 р.]. **38. Головин Н. Н.** Наука о войне. О социологическом изучении войны / Николай Николаевич Головин. – Париж: Изд-во газеты «Сигналь», 1938. – 241 с. **39. Рущенко І. П.** Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога / Ігор Петрович Рущенко. – Харків: ФОП Павленко О. Г., 2015. – 268 с. **40. Дерлугьян Г. М.** Как устроен этот мир. Наброски на макросоциологические темы / Георгий Матвеевич Дерлугьян. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2013. – 400 с. **41. Валлерстайн И.** Мир-система Модерна. Том I. Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке / Иммануил Валлерстайн / Предисловие Г. М. Дерлугьяна, пер. с англ., литер. редак., комм. Н. Проценко, А. Черняева. – М.: Русский фонд содействия образования и науке, 2015. – 552 с. **42. Валлерстайн И.** Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / Иммануэль Ваалерстайн / Пер. с англ. П. Г. Кудюкина. Под общ. ред. Б. Ю. Кагарлицкого. – СПб.: Издательство «Университетская книга», 2001. – 416 с. **43. Гринин Л. Е., Коротаяев А. В.** Циклы, кризисы, ловушки современной Мир-Системы. Исследование кондратьевских, жюгляровских и вековых циклов, глобальных кризисов, мальтузианских и постмальтузианских ловушек / Леонид Ефимович Гринин, Андрей Витальевич Коротаяев / Отв. ред. С. Ю. Малков. – М.: Изд-во ЛКИ, 2012. – 480 с. **44. Кононов І. Ф.** Україна: шлях на периферію світової капіталістичної системи (соціологічний аналіз) / Ілля Федорович Кононов // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. Соціологічні науки / ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка. – № 23 (258), 2012. – С. 5 –30. **45. Кононов І. Ф.** Теоретична соціологія: підручник для студ. вищ. навч. закл.: у 2 т. / І. Ф. Кононов; Держ. закл. «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. – Т.1. Соціальність та її форми. – 576 с. **46. Яницкий О. Н.** Экологические катастрофы: структурно-функциональный анализ / Олег Николаевич Яницкий. – М.: ИС РАН, 2013. – 258 с. – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.isras.ru/publ.html?id=2794> [Звернення 06.07.2015 р.].

47. Каттон У. Р. мл. Конец техноутопии. Исследование экологических причин коллапса западной цивилизации / Уильям Каттон мл. / Пер. с англ. под общей ред. В. И. Постникова. – К.: Эко-Право, 2006.- 255 с. 48. **Кто толкает** Украину в аграрный капкан и к чему это может привести? – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.ostrovok.lg.ua/statti/agrozona/kto-tolkaet-ukrainu-v-agrarnyyu-kapkan-i-k-chemu-eto-mozhet-privesti> [Звернення 07.03.2016 р.]. **49. Бек У.** Общество риска. На пути к другому модерну / Пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой. – М.: Прогресс – Традиция, 2000. – 384 с. **50. Кононов І. Ф.** Теоретична соціологія: підручник для студ. вищ. навч. закл.: у 2 т. / І. Ф. Кононов; Держ. закл. «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. – Т.2. Сучасні суспільства: структури та процеси. – 336 с. **51. Бауман З.** Индивидуализированное общество / Зигмунт Бауман / Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2005. – 390 с. **52. Бауман З., Донскіс Л.** Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності / Зигмунт Бауман, Деонідас Донскіс / Пер. з англ. Олександра Буценка. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, КМБС, 2014. – 280 с. Сер. «Бібліотека спротиву. Бібліотека надії»). **53. Валлерстайн И.** Модернизация: мир праху ее / Иммануил Валлерстайн // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – №2. – С. 21–25.

Кононов І. Ф. Соціологія в умовах кризи і війни: проблема методологічної спроможності

В статті українська криза і війна в Донбасі розглядаються як виклики, що постали перед соціологією. В першу чергу вони виникли як проблеми перед українським соціологічним співтовариством. В ньому відповідь на них виявилася ускладненою внаслідок того, що емпіричні дослідження в нашій країні в переважній більшості зорієнтовані на виконання якихось сервісних завдань. Частіше за все вони виконуються для тієї чи іншої фракції правлячого класу. Внаслідок цього результати емпіричних соціологічних досліджень знаходять застосування в маніпулятивних технологіях влади.

Українські проблеми є окремим виявом загальносвітових проблем в розвитку соціології. В ній внаслідок перетворення на інструмент демократії (супровід виборчих кампаній, референдумів, моніторинг громадської думки для владних інституцій і громадянського суспільства) відбувся методологічний зсув, внаслідок якого була втрачена єдність теоретичного і емпіричного рівнів. Загальною теорією емпіричної соціології в кількісних дослідженнях стала статистика, яка в свою чергу має математичне обґрунтування. Це провокує розповсюдження плаского статистичного функціоналізму і методологічного номіналізму. Якісні емпіричні дослідження своїми теоретичними передумовами мають етнографію, соціальну і культурну антропологію.

Для того, щоб соціологія могла відповісти на виклики сьогодення суспільства в ній повинна бути поновленою єдність теоретичного і емпіричного рівнів при домінуванні першого. Для цього потрібен новий теоретичний синтез, основою якого мусять стати світ-системний аналіз, екологічна соціологія і теорія Другого модерну.

В цьому світлі українську кризу і війну в Донбасі вдасться занурити в загальносвітовий контекст і пояснити суперечностями сучасної світової капіталістичної системи, а не просто психологічною неадекватністю того чи іншого лідера чи, що ще гірше, етнічними факторами. В такому випадку спроби покласти відповідальність за суспільні негаразди на мешканців регіону втрачатимуть навіть видимість науковості і їх можна буде класифікувати так, як вони того заслуговують, а саме, як маніпулятивну технологію на користь однієї з фракцій правлячого класу.

Ключові слова: криза, війна, соціологічні дослідження, методологія, світ-системний аналіз, екологічна соціологія, теорія Другого модерну, теоретичний синтез

Кононов И. Ф. Социология в условиях кризиса и войны: проблема методологической дееспособности

В статье украинский кризис и война в Донбассе рассматриваются как вызовы, стоящие перед социологией. В первую очередь они возникли как проблемы перед украинским социологическим сообществом. В нем ответ на них оказалась осложненным вследствие того, что эмпирические исследования в нашей стране в подавляющем большинстве ориентированы на выполнение каких-то сервисных задач. Чаще всего они выполняются для той или иной фракции правящего класса. Вследствие этого результаты эмпирических социологических исследований находят применение в манипулятивных технологиях власти.

Украинские проблемы являются отдельным проявлением общемировых проблем в развитии социологии. В ней вследствие превращения в инструмент демократии (сопровождение избирательных кампаний, референдумов, мониторинг общественного мнения для властных институтов и гражданского общества) состоялся методологический сдвиг, в результате которого было потеряно единство теоретического и эмпирического уровней. Общей теорией эмпирической социологии в количественных исследованиях стала статистика, которая в свою очередь имеет математическое обоснование. Это провоцирует распространение плоского статистического функционализма и методологического номинализма. Качественные эмпирические исследования своими теоретическими предпосылками имеют этнографию, социальную и культурную антропологию.

Для того, чтобы социология могла ответить на вызовы сегодняшнего общества в ней должно быть восстановлено единство теоретического и эмпирического уровней при доминировании первого. Для этого нужен новый теоретический синтез, основой которого должны стать мир-системный анализ, экологическая социология и теория Второго модерна.

В этом свете украинский кризис и войну в Донбассе удастся погрузить в общемировой контекст и объяснить противоречиями современной мировой капиталистической системы, а не просто психологической неадекватностью того или иного лидера или, что еще хуже, этническими факторами. В таком случае попытки возложить ответственность за общественные неурядицы на жителей региона потеряют даже видимость научности и их можно будет классифицировать так, как они того заслуживают, а именно, как манипулятивные технологии в пользу одной из фракций правящего класса.

Ключевые слова: кризис, война, социологические исследования, методология, мир-системный анализ, экологическая социология, теория Второго модерна, теоретический синтез

Kononov I.F. Sociology in times of crisis and war: problem of the methodological efficiency.

Ukrainian crisis and the war in Donbass are considered as the basic challenges faced by the domestic Sociology. First of all, they have emerged as problems for the Ukrainian sociological community. Due to the fact that empirical research efforts in our country have mainly aimed different kinds of so called services, it appeared difficult to somehow response current burning problems. Most often these services are provided for certain groups of the ruling class. And the results of empirical sociological studies are used for the manipulative political technologies afterwards.

Ukrainian sociological reality is just manifestation of global problems in the development of Sociology. As it became an instrument of democracy (support election campaigns, referendums, public opinion monitoring for governmental institutions and civil society) it has experienced a methodological shift, which resulted in the loss of unity of the theoretical and empirical levels. Pure Statistics became a general theory of empirical Sociology in quantitative studies, which in its turn has a mathematical basis. This provokes spread of the flat statistical functionalism and methodological nominalism. On the other hand, qualitative empirical research is based upon ethnography, social and cultural anthropology.

To be able to response the challenges of the contemporary society Sociology is to restore unity of theoretical and empirical levels, with domination of the first one. To do this, we need a new theoretical synthesis,

with the World-Systems Analysis, Environmental Sociology and the Theory of the Second Modernity as its basis.

In this light, the Ukrainian crisis and the war in Donbass could be immersed in the global context and explained by means of the contradictions of the modern world capitalist system, but not just by psychological inadequacy of a certain leader or, which is even worse, by ethnic factors. In this case, all attempts to impose full responsibility for social problems upon the people of certain region will hardly have any scientific argumentation, whereas they can be classified as manipulative technology for the benefit of certain group of ruling class.

Keywords: crisis, war, case studies, methodology, World-Systems Analysis, Environmental Sociology, the Theory of the Second Modernity, Theoretical Synthesis

Стаття надійшла до редакції 10.04.2016 р.
Прийнято до друку 23.05.2016 р.
Рецензент – д. соц. н., професор
Рущенко І. П.

УДК 316.62:355.01

А. С. Лобанова

СОЦІАЛЬНА МІМІКРІЯ В УМОВАХ КРИЗИ ТА ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ: ПОШУК ЕМПІРИЧНИХ ПОКАЗНИКІВ

Актуальність теми і обґрунтування проблеми. Індивідуальна, а тим паче суспільна свідомість була і залишається одним з найбільш загадкових і складних для наукового осмислення феноменів. Відомий польський соціолог П. Штомпка, аналізуючи шлях від індивідуальної до суспільної свідомості, зазначав, що «думають, творять і формулюють ідеї тільки одиниці, але коли ці ідеї стають визнаними, прийнятими та схваленими іншими людьми, коли вони підлягають засвоєнню та узгодженню, вони стають зразками, що підносяться над окремими людьми, *схемами мислення*, які в свою чергу починають впливати на мислення індивідів» [1, с. 308]. Вочевидь, що ці схеми мислення не є догматичними, раз і назавжди визначеними, навпаки, вони постійно видозмінюються, реконфігуруються в залежності від реакції їх суб'єктивності на зовнішнє соціальне оточення, на події і умови навколишнього світу. П. Штомпка зазначає, що оскільки суспільна свідомість формується «в надзвичайно складній взаємодії двох процесів, які можна умовно визначити як той, що йде знизу і той, що йде зверху», то вона